

HAJDÚ MIKLÓS

**ZSELLÉREK
VAGYUNK...**

A MÚLT ÉS JÖVŐ KIADÁSA

BUDAPEST 1929

*A címlapot Gerő Nusi rajzolta
Minden jogot fenntartunk*

Viktória-ayomda Budapest VII. Király ucca 3

ב"ה

*Gyuri Fiamnak
Chájim len Menáchémnak
és azoknak, Akik elmentek*

לוא תרפ"ט

**ZSELLÉREK
VAGYUNK
E FÖLDÖN...**

Peregnek a porszemek homokóránkon, járjuk az avart. Jönnek-jönnek fehér szárnyakon emlékvendégeink, mennél távolabbról jönnek, annál színesebbek, annál frissebbek, és megkötjük velük a barátságot. Már el se válnak tőlünk. Jópajtások, fehér szárnyuk fehérsége megbékéltet bennünket a fehér ruhával, amelyben utolsó utunkra megyünk.

Visszafelé nézünk és mégse most találkozunk először elmúlt tavaszok bárányfelhőivel. Ezek a felhők itt sétáltak a fejük fölött, amikor métáztunk és szaladtunk a domb tetejéről és sárkányt eregettünk és amikor még nem könnyeztünk. De azért Újhold táján, Elül sófárfuvó reggelein, Jomkippur Kótajnok délideji bűnvallomásain mintha láttuk volna a napok rohanását.

... A virágot, a drágát, az emlékezetest és emlékeztetőt, amely szívünk dobbanatát őrizte, később a páfrányt, akáclevelet és fűszálat a kis temető sírhalmairól, a legszebb könyvünkbe préseltük. Miért akartuk meghosszabbítani réti virágnak, fűszálnak és falevélnek életét? Azt gondoltuk talán, hogy így velünk marad, ami mulandó! Illat, szín

és napsugár? Vagy csak azt akartuk, hogy a virágok ne hullassák szirmaikat? Vagy azt akartuk, hogy megcsókolhassuk az imakönyvet, amelynek egy-egy lapjára fonnyadt virágok, száraz fűszálak új meg új Haliéit lehelnek?

Mit őriznek ma már színükből, illatukból tavaszunk büszkeszép virágai l

... Aki a szívét beszélteti, könnyezik és sóhajt, álmodhat és mesélhet, – de ne magyarázgatson és ne kommentáljon. (Előszó, csillagos jegyzet, függelék nem kap szállást a líra sátorában.) És mégis meg kell mondanom, hogy messze-messzeségben az írás robotos parcellájától ünnepem és meuedékem, ha gondolataim hazafelé visznek a kis Kile templomába és iskolaudvarába.

Köznapjaink szürke sokaságát ritkán fűszerezik az ünnepek. Tervelünk, dolgozunk, aktuálisak vagyunk és holnapra elfelejtjük, amiről tegnap írtunk.

A líra, a belletrisztika, az egész más. Olyan kertészkedés ez, hogy amikor a virágágyak között járunk, azt hisszük, kár ezekért a virágokért. Mondom, így hisszük és talán nem fontos, hogy így van-e valóban. A béke utolsó tavaszán Gileád balzsamát áhítva csokorba kötöttem zsidó emlékeimet. Azóta nagyidő múlt el...

A háború esztendeiben és a háború után következő szomorúságokban írtam ez új könyvem emlékezéseit.

Fonnyadt virágok.

De a mi kertünkéből valók.

A Kilémből, az istenes mezőkről, a kiskertünk-

ből, ahol valaha az apám nyesegette és oltotta a rózsafákat és ahonnét felfuttatta a verandára a szőlővenyigéket. A mi ünnepeinkről, az én templomomról, az én Kilémről írok és szeretteinkre gondolok, akikkel együtt mondtunk áldást ünnepi kalácsra, ünnepi sátorra, édes gyümölcsre és sanyarúság kenyerére. Elmentek már régen! Elmentek, de velünk vannak. Örök útítársaink. Látjuk az arcukat, érezzük a közelségüket, halljuk a szavukat, néha az üzenetüket és nézzük, nézzük őket, valahányszor a valóságra eszmélünk, hogy napok és évek elszaladnak mellettünk. Elalvás előtt, álom partján milyen jó, milyen megnyugtatóan édes érzés, amikor szólítjuk őket, amikor beszélünk velük.

Őszidő. Még melegedni szeretnénk az elröppent tavaszi csillogás, meg a búcsú nélkül elfordult nyári delelő melegén.

Magunknak mesélünk hát.

Magunknak mesélünk, – hiszen a miénk a kis ház udvara, kertje, az öreg körtefa. És a miénk volt a füstös jégcsap az eresz alatt, a miénk volt a tavaszi olvadás, a kis árok az ucca szélén, csatakos vize sebesen vágtatott és azt hittük, hogy rohan, rohan egyenest a messzi Sóstengerbe, ott aztán a Nílussal meg a Jordánnal találkozik. A Forgóbácsi kisegyszeregyes irkájából hajót készítettünk, bedobtuk a hajót a vízbe, vigye üzenetünket a Szent Városba, Karmelre, Kánaánba, Machpéla barlangjába, Rabbi Meir Baal Hanesz sírjához, Rabbi Simeon ben Jóhaj, a Zóhar szerzőjének lagbeómeri táncosünnepére, Galileába és Jabneba, minden

isteni csodák csipkebokrához, olajfák ligetébe, a szent helyekre, amiket Kisbibliánk fametszetes ábráin láttunk ...

A miénk volt a berek, sok-sok sóska és reketye a réten. És a miénk volt az iskolaudvar, a templom disze, cirádája, a bőrszínű kopott oltárterítő, a régi, a fakó, de az új is, a fehér kárpit, amelynek puha bársonyáról ünnepi napsugár ezüstje csillámlik.

Rét, mező, egy kis ház a felsőuccán, iskola, templom, hajnali Szelichosz, őszi lomb a sátorhoz, dércsípte fűzfalevél a Hajsájnóra, kék-sárga-piros gyertyácskák a Tóra körmenetére, az apám osztogatta ezeket a gyerekeknek, tavaszi pászkaillat vörösszáju kemencék körül, Széderest sok kis borospohara, sok jóember, csupa régivágású hívő lélek: ez az én Kilém. Egy egész nagy világ! Kisebbíthetem-e tündérországos nagyságát és szegénységében büszke hatalmát szótári szürkesség szavaival, hogy a Kile: község, gyülekezet, vagy hogy éppen Kehila – magalában járó birodalom, testület és anyahitközség... !

Az én Kilém!

A Kehila mellett, édes fiam, ott a Kaudes jelző. Életében, Tórájában, köznapjaiban és ünnepeiben, imádságában és vele való elkötelezettségünkben újból meg újból kivirágzanak emlékeink! Ezeket az emlékeket az elnemmúló szeretet könynyéknek szentségével harmatozza, Több ez, mint kegyelet, több ez, mint Mazkir, vagy kalendáriumi emlékezés, – ez az apai házba repülő lélek tiszta, egyszerű szava. Talán muzsikája is. A mestergerendás szobában vagyunk. Otthon vagyunk: a

fehér asztalterítón fehér kalács, miénk a Szombat üdve, a Sabbosz nyugalma, békessége – és megáld bennünket áldó két kezével az apám ... Tudjátok-e, gyerekek, hányadik a Perek délután... !

* *

... Előveszed te majd, fiam, akkor ezeket a vallomásokat.

Zsellérek vagyunk e földön és a földi vándort a nagy Taliszba és a Zsoltáros verseibe burkolják. A Tehilim meleg, aranyfonállal átszőtt köntösébe, amelyet örök útravalóul szőtt számunkra a Pásztor- király. Aki a Legfelsőnek rejtekében lakozik, a Mindenható árnyékában honol – Jausév beszésszer Eljaun bcél Saddaj jiszlaunon.

A Nagy Kapuban elmondjuk bibliai nevünk bibliai vereszetet. Pajzsunk, vértünk és címerünk ez. Velünk van egész életünkön át, a tizenhét éves áldás háromlépéses békefohásza előtt, nap-nap után háromszor ismétljük, hogy el ne felejtjük egyetlenegy betűjét sem.

Táborozik az örökkévaló Angyala az ő tisztelői körül és megsabadítja őket... (Zsoltár XXXIV. 8.) Chauneh Maloch Adonáj szoviv lijevov vajhalcém. Ez a te Pószüköd, Chájim fiam.

Chájim ... Élet... Istennek és Embernek tet- sző szép élet vizein röpi az Ige vitorlája!

Lepereg az utolsó porszem homokóránkon, háromszor koppan a Chibbut Hakéver, a Nagy Cséplés vasvesszeje és Ábrahám fia – a Vigasz- taló, Menáchém ben Avróhom elmondja Pószükjét:

Szemeknek tiszta tekintete szívünket vidítja és becsületes név acélozza izmainkat. (Misle XV. 30)
 Mōaur éjnajim jiszmach lév smuóh tauvoh tōdasen ócem...

Így van. Rendben. Édesapád igazolta magát.
 Vagy csak a nevét igazolta ?

(Mert az életünk tévelygés, fogadkozások feledése, tülekedés – gyarló portéka a szívünk, kicsiny önzéssel kicsiny körre adagolja mértékes szeretetét. És álomparton álmodjuk, hogy talán jóság is lakozik bennünk...)

Harmadszor koppan a Jóangyal vasvesszeje, –
 Hinéni! Itt vagyok, Uram!

és hazaérkezünk az Örök Kehilába.

Otthon vagyunk.

* *

Az örökkévaló az én Mécsesem – Ki attoh nérij Hasem V'hasem jagijah choskij (Sámuel 2, XXII. 29.) – és Világossággá fényesíti az örökkévaló a sötétséget...

תְּרַם־יָח *Áv gyászheti felé*

ŐSZIDŐ

Az én templomom

Az első Szelichosz napján ott jártam a Kilemben. És Kever Ovausz előtt elmentem az én templomomba...

A nyárutó és a koraósz szelíd sápadtsága találkozott akkor is – régesrégén, gyerekcipőben hancúroztunk még az iskolaudvarban –, amikor a nyolcvanas évek elején Istennek új hajlékot emeltek az öregeink. Amikor a dombóvári templomot fölavattuk. Nem dísszel, nem ceremóniával, de avattuk az új templomot csöndesen, elfogódott és alázatos áhítattal.

A bűnbánó nagy napokat várta a gyülekezet. vajjon készen lesz-e Istennek új hajlékai Rendben lesz-e minden? Öreg és fiatal erről, csak erről beszélt a szlicheszváró hetekben.

Persze ránk, a gyerekekre is átragadt az ünnepelőtti láz. Mi jelentette nálunk a nagynapok közeledtét? Az, hogy mértéket vettek a téli ruhára. Meg az, hogy sötét hajnali órában nekiindultunk édesapánkkal, – egyikünk lámpást vitt a kezében, és mentünk, botorkáltunk az alsóucca felé.

Bekopogott a hórihorgas templomszolga, hogy el ne aludjunk a bűnbánás hajnali roratéját. És abból is észre kellett vennünk, hogy búcsúzik a nyár, jön

a Rasesóne, – hogy a szomszédban, pont átelle-
 ünkben délelőtt és délután egyszerre csak fölhang-
 zott az Uneszane Tajkef, az Olenü, meg az ünne-
 pek sok más, lemondással teli, bánatos melódiája.

Mi ezt – kérdezheti a beavatott, a templom-
 járó. Arról tudok, hogy újév előtt, Elül hónapjában,
 minden reggel megfújják a sófárt, – de arról
 bizony nincsen parancs, hogy az ünnepi zsolozsmá-
 kat a félelmetes napok előtt elő kellene venni.

Valóban így van.

De hát velünk szemben Kutner bácsi lakott.
 Hítes mestersége szerint magyarszabó, aki egész
 esztendőn át szorgalmasan varrta a zsinóros dolmá-
 nyokat és sujtásos nadrágokat. Nyár vége felé azon-
 ban új nótára füleltek a legények a műhelyben.
 Kutner mester Gödrére készült. Gödre, Gudisa,
 Nak, Kercseliget vagy más derék falu kjis alkalmi
 községe őt vitte el évről-évre műszefbaltfilenek.
 Ami nagy sor ám. Egy fokkal több a sachrisz-
 előimádkozónál, – mit egy fokkal!! Még tízzel is
 több, ha számba veszem, hogy Kutner mester a
 sófárt is vállalta.

Hát mondom, délelőtt, délután mi már augusz-
 tusban hallottuk a gödrei ünnepek muzsikáját.
 Hallgattam, hallgattam a panaszos sírás énekét és
 nagyon szerettem volna megtanulni ezeket a nige-
 neket. Nincsen partitúra, amely kótára tudná
 szedni méla sirámát, meleg és halk vallomását,
 hogy hervadt fűszál és tűnő álom vagyunk, de
 gyermekeid vagyunk és Te vagy az Apánk, oh,
 Urunk...

Ez a nyár búcsúzója.

Ilyenkor érett már a szőlő és hozzák a voraljai asszonyok az őszibarackot. Egy-két hét és gondos ember megveszi a maga és felesége templomi ülőhelyét. A nagymosás is megvolt már és patyolatfehér a halotti ruha, amit újévkor és engesztelőnapkor magára ölt az édesapám. Hallom, a vajasasszonynál megrendeli az édesanyám a lépesmézet is, ami majd az újévi kalácsot édesíti.

A nekikészülés mindig ilyen. Lázás buzgalom: már ebben is tükröződik az áhítat és istenhit bensősége. Hanem, ha így negyven esztendő távolságának színes melankóliájába nézek vissza, meg nem értem, hogy miképpen történhetett, hogy erre a Rascónéra is éppen úgy készültünk, mint a többire.

A faluról bejöttek a rokonaink, megnagyobbodott az asztalunk, még több gyerek szorult a hátszobába. És el ne felejtjük, ünnep előtt délután a mosóteknő átalakult fürdőkáddá. Hogy aztán szépek, tiszták voltunk, megkaptuk az új ruhákat. Szezon ide, szezon oda, a téli ruhákat. Az őszi ünnepeken, ha akár még nyári napsugár is incselkedik az ősszel, így dukál. Mint ahogy pészachra való a nyári holmi.

Új ruhában, új kalapban, új cipőben aztán elindultunk a templomba. Ahova ezúttal nem csupán imakönyvet vittünk, de egy fehér asztalkendőben a kitélt, a taleszt, az ünnepi machszorokat. Igazis, micsoda szenzáció: a héten magyar Machszort vetünk. Magyar fordításos ünnepi imakönyveket, –kilenc szép könyvet! A várpalotai szentkönyves hozta. Azt mondta: ez a legújabb Pesten. Ilyent se

láttunk eddig. Megvette az apám. Jó lesz a gyerekeknek. És azt gondolta talán, – ezzel majd korábban ott leszünk a templomban. Ha nem is a hajnali kezdés idején, legalább a Jistabachnál...

Hát mondom, mentünk a templomba. A szomszédok, derék, jóra való népek, szinte velünkérző áhítattal mondták az adjonistenjőestét. Söpörték az uccát és nekem olyan jól esett az a gondolat, hogy ők is a mi ünnepünkre készülnek.

Odaérünk a templomba. Ahogy újév estéjén illő, megrázzák egymás kezét az emberek, minden jól kivannak egymásnak. De a szemek boldogabban, vagy inkább büszkébben villannak. Elégedett mosolyra derülnek az arcok, mintha azt mondanák egymásnak: látod, ez a mi templomunk! Látod, készen az új templom!

Milyen szép, milyen nagy, egészen városias!

Van ebben a büszkélkedésben valamelyes háládatlanság. Mert a büszke, örvendező szívek, ahogy az új temploméért hevülnek, mintha megfélekednének a régiről, a fehérre meszelt, alacsony kis hajlékról, ahol az öregek imádkoztak ...

Az új templom új helyein elhelyezkedik a Kilé. Hatesztendős gyerekésszel mi az, ami engem megfog, ami szememet és gondolkodásomat foglalkoztatja! Legelőbb is, hogy szép ez a sok gyertya, nagyon szép az aranydíszes frigyszekrény. De mért nem új itt minden! Lám, a függő gyertyatartók a régiek. És a frigyláda_ függőnye rövid, ez a porajchesz még a régi templom méreteihez készült. Középen még hiányzik a nagy csillár. Pedig az lesz aztán a csoda, több mint harminc gyertya ég majd benne ... Azt mondják, negyven gyertya!

A Roshasónó beköszöntője véget ért. Nem volt se beszéd, se külön imádság: a templomot felavatták. Nincs a községnek papja. De egyébként is, ha ezek a hívő, jámbor lelkek kitárnák hitük tartalmát, azt mondanák: nem az új templom a fontos, hanem az, hogy megemlékezés napja vagyon, a világ teremtesének napja...

Másnap csakúgy kora reggel kezdődik az ájtatoskodás, mint máskor. Hanem azért az új templom mégis foglalkoztatja a híveket. A legkisebb tisztségek is megnőnek egyszeriben. Ki emlékszik a falusi imarend beosztásában arra a kedves, öreg balbózra, aki évről-évre el nem engedi a világ minden kincséért sem, hogy ő kezdje a reggeli imát és ő vezesse a korakelők ájtatoskodását Jistabachig! Utána lép elő aztán pihent erővel a sachriszbaltfile. Hát a megkezdőnek ez a tisztsége most már – ebben a nagy, magasablakú, erkélyes, városi templomban – nagy sor ám. Tessék méltósága szerint megbecsülni. Mondják is évődve Steiner bácsinak, hogy úgy énekeljem ám, ahogy egy igazi, vérbeli chaznhoz illő. És Steiner bácsi, aki különben tisztos, derék gabonakereskedő, méla futamokkal igazolja, hogy ismeri az éneklőmesterek üzánzeit is. Megérdemli, hogy a jomkipuri minchát is neki osszák ki. Ahogy ez hosszú-hosszú idő óta dukál is neki.

Hanem az új templom, ha a közepén is van az emelvény, modernségre mégis kötelez. A fiatalok kitalálják, hogy Kaposváron, Pécsen, meg Pesten paúzák is vannak ám. Régimódi dolog az, hogy hajnalban kezdődik az imádság és tart megszakítás nélkül délig, a muszaf végéig. Az öregek ott benn

maradnak, nem is reggeliznek: ilyenformán újévkor a maguk akaratából félböjtöt tartanak. Most aztán meghirdetik a szünetet! Nem nagy időt, mindössze egy kis félórát engedélyeznek a reggelire. Aki a maga jószántából megtoldja valamivel, hazamehet. Mi messzebb lakunk és az édesapám kiszámítja, hogy a tórakivevést elmulaszthatjuk, – nem is megyünk mi haza. A Hauzer bácsiéknál reggelizünk. Amit úgy tessék érteni, hogy odahozzák nekünk az ünnepi süteményt, hozzá egy kis szőlőt és éppen csak pár lépcsőt kell lefelé menni a templomudvar alsó részébe, hogy elkölsük a reggelinket.

Régi szokás ez már, mint amilyen régi embere Hauzer bácsi a községnek. Valaha ő volt a kis Kile egyetlen és legfőbb képviselője. Aztán jött melléje a főkántor, Weisz Májer uram. De mire az új templom fölépült, Weisz Májer is avanszált: a nyolcvanas évek törvénye rabbihelyettesi és anyakönyvvezetői címet adott neki. Tudós, jámbor férfiú. Mond-e még nekem valaha valaki olyan szép történeteket, mint ő, aki a fiúk vallásoktatását is vállalván, be vonzóan, mennyi érdekességgel mesélte el minden szombaton reggel nekünk a Szentírás soros leckéjét! A főkántori tisztet ekkor már új ember, fiatal erő: Frey Izrael viselte: énekesmester a javából, az új templomnak ő a művészi érdekessége.

De tartsunk sort. A Hauzer bácsi reggelije mellett ne fussunk el oly gyorsan. Akik itt összetalálkoznak, öregek, fiatalok, férfiak, asszonyok, ezt a kis falatozást olyan mellékes ügynek minősítik. Pár percig tart az egész, de viszont kialakul itt az új templom premierjének első kritikai konferánssa.

Illetékes volt-e az apám, valóban nem tudom, de hozzá adresszálták íziben a panaszokat. Igaz, később az apám templomelőljáró is volt, de ezidőszerint chevragabe, – úgy látszik azonban, a hatáskörök megoszlása nem olyan szigorú. Meg aztán, az elnök, Reiner Adolf uram, 'nehezebben megközelíthető egyéniség, szigorú, tekintélytartó férfiú, aki elé nem merészkednek minden apró grávámennel. Hal-lom is, hogy az apámnak panaszkodnak az asszo-nyok.

– A karzaton, Hónig bácsi, nagy a légvonot.

– Az ablakokat nem lehet jól kinyitni.

– Szűk a feljáró ...

– Elkelve még néhány gyertya.

Ésatöbbi.

– Majd ünnep után segítünk a bajokon... – ígéri az apám.

Van azonban halaszthatatlanabb hiba is, amit még ma ki kell javítani. Ahogy az Ovénu Málkénu-nál a frigyszekrényt ki akarják nyitni, uram iste-nem, kiderül, hogy a függönyt széthúzó gépezet ma-kacszkodik. Ez nagy baj és a büszkeségünket érinti. Mivelhogy az új templomnak nem jelentéktelen újsága ez a nagyszerű szerkezet: úgy kellene a füg-gönynek elhúzódnia, hogy a Hauzer bácsinak nem kell a lépcsőkön felmennie a frigládához, de lent, oldalt ügyesen elintézi ezt az új gépezettel. Mihaszna a haladás csodájának, – a masina nem működik! Hiába minden erőlködés, hiába vizsgálja nagy szak-értéssel maga a vasúti mérnök úr, meg az építész, a gépezet nem szuperál. Ezen pedig segíteni kell. És ezzel a munkával szabad, kell is foglalatoskodni,

végre is a tóraszekrényt délelőtt föl kell többször nyitni. A reggeli szünetjében Weisz Májer, aki az imént sírta el megindító melegséggel az Ovénut, megigazítja sebtében a függönyt. Kikapcsolja a zsinórt az új gépezetből és visszaáll a régi rend. A samesz – status quo ante – megint fölmegy a lépcsőkön és elhúzza saját kezével a függönyt. Az oldalt elrejtett gépezet detronizáltatott.

Győzött a konzervatizmus a haladás fölött.

Ennek ma negyven esztendeje, de még ma is csak egy fehér deszkán látható a modern gépezet nyoma, lent, az előimádkozó pulpitusa mellett. Nem is helyezték vissza uralmába a modernséget, amely ilyen galibát okozott az első rohasónón...

Más, nagyobb baj nincsen. A nagyünnepeken igaz, szűk a templom, de ez a diagnózis is több mint negyven évvel ezelőtről való. Ma már, hogy könnyes szemmel nézek jó apám, meg a többi öregek helyére, akik az igazak kertjében alusszák örök álmukat, nem szűk bizony az istenháza. Kisebb a község, megfogyatkoztak az erők. Steiner bácsi, aki az előimádkozásban való kiségités kitüntetését holtanapjáig megkapta, és aki soha-soha nem ült le helyére a templomban, de mindig állva végezte ájtatoskodását, elment szintén a régiekkel. Az elnökkel, Reiner Adolf urammal együtt, aki a község gyűléstermében halt meg, amikor Mózes szavait idézte hivei előtt...

És nekem ma is a legfeledhetlenebb bűnvallo más a Weisz Májeré, aki lelke minden érző melegével sírta el akkor régen, az én templomom első rohasónóján az Ovénu Málkénut... Sejti-e síri álma-

ban, hogy amikor a vonatom a Semmering alatt, Leoben mellett robog el, rája emlékezem? Ebbe a kis osztrák községbe került később rabbinak és itt halt meg.

Az öregek ma már a dombóvári templomban: az én gyerekkori pajtásaim, akikkel abban az udvarban éltük életünk tavaszát. Eszükbe jut-e vajjon a bűnbánó napokon, hogy negyven évvel ezelőtt büszkén mentünk be az új templomba! Én az avart járom, – és a dombóvári templomban ma már vilamos világítás szórja a fényét. De a régi gyertyatartókban, amit a régi mizrachchal együtt hoztak át a régi templomból, ott vannak még a gyertyák...

Akkor azt kérdeztem: mért hozták át ezeket a régimódi csillárokat! Ma, ahogy a múltba visszanezék, miért ölelem át nagyobb szeretettel, nagyobb melegséggel és szívbélőbb áhítattal a régi templom régi kellékeit!

Az édesapámmal, az édesanyámmal vagyok ilyenkor.

És hallom, amint a roshasónói muszaf után megfújja az apám a sófár harmincas szeriesét, hogy a szent hangokat hibátlanul hallja, aki tán valamely okból nem hallotta volna őket... Aztán a Hauzer bácsi taleszba és kendőbe burkolja a sófárt, és mennek egy beteghez, aki nem jöhetett ma templomba. A beteg ágyánál az apám ismét megfújja a sófárt... A világ teremtésének napja ez ...

A szószék

Mindenre gondoltak az én öregeim az új templom építésénél, megtárgyaltak tízszer is egy-egy semmiséget, csak éppen egyről feledkeztek meg: a szószékről. Vagy hogy nem feledkeztek meg erről sem, de valami balsejtelmük súgta, hogy a szószékkel nem lesz szerencsájük. Állandóságra nem is sugárzott innét számukra gyönyörűség.

Nehéz ebben megnyugodni, de így van. A kis községnek papja csak egyetlenegyszer volt. A miniszter (a háború előtt) leírt, az Országos Iroda ugyancsak leírt, de Túladunán húzták-halogatták a dolgot, hiszen mind kisebb, meg kisebb a község, a hercegi bérlők elköltöztek, a költségvetés szerényebb keretekbe szorítottatott. Aztán jött a halasztás legvéresebb oka, a háború. Most már a miniszter se küldte szigorú Írását, hogy nosza válasszák meg azt a papot, mert ha nem, hát világ csúfjára megfosztják őket anyahitközségi jellegüktől és odacsatolják a dombóvári községet a szakcsihoz, vagy a döbröközihez.

Ennek pedig fele se tréfa.

Mivelhogy az ilyen lefokozás nemcsak azzal jár ám, hogy a bélyegzőkről, meg a nagypecsétről le kell vakarni az anyahitközség dekórumát, de jár

azzal a teherrel is, hogy a szakcsi, döbröközi vagy más kile falusi költségvetésének tisztas tételeit kell számbavenni az adókiivetésnél. Felfordult világ ez. Olyan, mintha teszem a szekcsői svábok akarnák a messzi Baranyából rádiktálni az államra, hogy hát miként is kellene átépíteni a pesti Lánchidat. Hát azért, hogy nincs véletlenül rabbi Dombóváron, már most adót se lehessen önrendelkezéssel kiivetni!

Node ilyet.

Nem is lehet elhinni, hogy a miniszter komolyan gondolja ezt. Csak nem akarja útját állani annak, hogy egyszer három esztendőben úgy istenigazában, tüzesen, merészen és vadul megmondja az igazat Hónig Sándor: hogy Iksz Uraság úr adója bizony fölemelendő, mert harmadszor is a bérlők között ő adta el a legdrágábbért a búzáját, no meg a maga szabadabb sulchánáruchjávai ügyis meg rövidíti a hitközség – gabellajövedelmét.

Ami ezt a legutóbbi érvet illeti, ezt az ellenzéki vezér urak nem mondják mindig ilyen körülírással, hanem bizony a közjövödelmek fokozása okából attól se riadnak vissza, hogy nyíltan rásüssék némely konyha bögréjére a tréfli bélyegzőt. Elvégre Jezsajás se volt válogatós népe ostromozásában. És ügyis ritkán adódik alkalom arra, hogy legalább a magasabb adótétel bírságával büntetessék, aki még nagybőjt előtt való napon, a kapóre idején se vesz tudomást arról, hogy baromfimecszőt is teremtett az Isten e világ rendjébe.

A baromfimecsző! A hivatást is, az állást is éppen az Iksz Uraságokkal szemközt meg kell végre már védeni. Amikor adóról van szó, bérlő urak,

doktor urak, modernek, diplomások nem egyszer vágják oda, hogy a tisztelt előljáróság egyébbel se törődik, csak ajfeszakterekkel, alkalmaz belőlük mennél többet, de rabbi nincs és énekkar sincs és fejlődés, haladás sincs, csak paszkenolás van. Nekik az utóbbi nem túlságosan fontos.

Látnivaló, mennyire elkelne a pásztor, aki igazságot osztana a nyájnak és megmagyarázná, hogy örvendjeteK és legyetek boldogok, amíg ez gondjaitok legsúlyosabb ja: vajjon megsüthető-e szombatra a liba, amelyiknek a mája balcsúcsában egy zúzódás kékes erezete vonul meg! Ma, istenem, hol az a liba, hol az a mindenszombati elmaradhatatlan tömött madár?! Ma bizony kevésbé fontos, hogy még a templomszolgának is három ortodox rabbitól legyen képesítése a baromfivágásra. Baromfi helyett a képesítését sütheti meg a szegény közéleti férfiú ebben a mai drágaságban.

Hogy pedig ide fordult a világ szomorú sorsa, hát ebben a gyötrelemben megint csak elkelne a pap szava. Aki még mindig csak látogatóba jár át a dombóvári templomba. Ahogy elgyütt negyven évvel ezelőtt a régi, fehérre meszelt kis hajlékba a hógyészi pap, ortodoxok tekintélye: Goitein főtiszteendő uram.

Nagyon, nagyon szeretett bennünket. El nem mulasztotta volna a világ minden kincséért sem, hogy nagyszombatra át ne jöjjön hozzánk és fel ne álljon a frigszekerényhez vezető negyedik lépcsőre, hogy elmondja onnét: mik a kötelességei peszachi takarításnál a jó zsidóasszonynak! A régimódi karzat nem futott végig a templomom éppen csak vele

szemközt volt a rácsozatos galéria, – de oda ő fel nem nézett. Ám ha szemével el is kerülte az asszonyokat, annál könnyörtelenebbül mondta meg, ami mondandója volt.

Egyszer egy őszi ünnepi sorra – ez már az új templom idejére esett – a fiát delegálta hozzánk. Aki világi tudományokban járatos, külföldet látott, nagyműveltségű fiatalember volt. Az öreg papnak az volt a szívbeli óhaja, vajha az ő jó dombóvári hívei a fiával töltenék be legelsőnek a papi széket. Vállalta azt is, hogy a magyar szónoklást is megtanulja a fiatal Goitein doktor, akit azonban a sors külföldre vitt. Kopenhágába került, ott is halt meg pályakezdésének fiatal éveiben.

Az öreg Goitein már rég elmaradt az ő vendégközségéből, az igazak kertjében pihen ő is, az öregek is, akik úgy szerették hallgatni bölcs tréfáit. Utóda a vendégpapságban a bonyhádiak rabbija, Rosenthal főtisztelendő uram volt ex offo, egy-egy alkalomra Lebovits József főrabbi úr Baranya-Mágocsról. Elköltözött a bonyhádiak papja is, utána dr. Herzog Manó főrabbi úr hozta Somogyból a szomszéd tolnamegyei községbe az Igét.

A vendégpapokat szeretik, becsülik, de szószék, az nincs a templomban. Amikor építették, hallottam az új templom minden vitás dolgáról. Az apám mesélte, helyeselte is, hogy az öregek (akkor ő még – nyugosztalja a jámborok honában a Jóisten – nem tartozott a zökénim, az öregebbek sorába) becsületszavas biztosítékot kaptak az elnöktől – ami száz esküvel és fogadalommal fölér, ha Reiner Adolf adja, – hogy az emelvényt a templom épí-

tésétől számított harminc évig a középről el nem helyezik. A harminc év elmúlt, a statusquo jelzőből kongresszusi lett, az öregek már mind elmentek, a gyertyák helyében villanyfény sugárzik, de az almemor ma is a középben van...

Kitanították az építészt arra is, hogy ha benéz Pécsre vagy Kaposvárra, az ottani templomot nem szabad ám szolgamódra lemintáznia. Mert hát nemcsak az orgona tilos, de van ennél fontosabb is. Az példának okáért, hogy az előimádkozó nem állhat a frigyszekrény előtt való helyén valami kiváltságos magasságban. Semmi emelvény a Tóra színe előtt! „A mélységből kiáltok föl hozzád!” – éneklí a zsol-tárosköltő. A mélységből kell fölhangzania az imádság esdeklő, könyörgő szavának. Hogy alázkodással járuljon a Legmagasabb színe elé a község követe.

Erre is volt hát gond.

Hogyan történt, hogy a szószék dolgában senki, de senki nem adott tanácsot vagy utasítást a tervezőknek! Megelégedtek a régi renddel. Az új templomban is behozták a frigyszekrényhez a kis garádicsos pódiumot, arra föl vitték a rabbi tendérét és ez volt a szószék.

Mi súgta nekik, hogy baj lesz, ha állandó szószékről gondoskodnak!

A régi rend mellett békességés, megelégedett idők jártak. Jöttek Pestről a kilencvenes évek elején fiatal papok teli buzgalommal, a pályakezdés lelkeségével. Egymásután hárman: Kriszhaber. Spira és Diamant doktor urak. Ezek voltak ám a szép nyári szombatok! Hogy épültek a lelkek, hogy

lesték a szavukat!

Azok a szombat délutánok! Ellátogattak az ifjú papok az apámhoz; hallották, hogy Hónig Adolf előtt kincsekkel ér föl egy-egy midras, vagy talmudi mondás, meg-hogy a Hónig bácsi asztalánál falatozni is szabad és hallották, hogy egyik fiát rabbinak szánta.

Ha rajtunk áll, hát megválasztjuk mind a három fiatal papot.

Csakhogy az öregeknek is van ám szavuk. És egyik észrevette, amit nem is volt nehéz észrevenni, hogy a jelölt még fiatal. A másik más kifogást tartogatott. A tisztelendő úr a sameneszre után nem három, de két lépést tett hátrafelé. (Nagyot lépett szűk kis helyén és a harmadik lépésnél már a padba ütközött.) Akadt hívő, aki megállapította, hogy túlelegánsan öltözködik a jelölt úr és így tovább. A próbaszónoklásoknak meg volt a nagy sikerük, de a választás elmaradt. Nem akartak a fiatalok összeverekedni az öregekkel, megnyugodtak abban, hogy jó, majd jövőre. Az egyezés annál könnyebben ment, mert az őszi ünnepekre kaptak papot: ott marasztalták az egyik jelöltet.

Elmúltak a nagyünnepek, de a következő őszszel már érezték, hogy bizony hiányzik a templomból a pap. Be is invitálták a fiatal Adler Vilmos doktort, hogy az ő szava és tanítása fűszerezze a nagynapok áhítatát.

A fiatal rabbik szava-beszéde manna volt a Kileben. Manna talán abban az értelemben is, hogy hiszen kegyes égiajándék a szombatot, ünnepet fűszerező igéjük, igehirdetésük, – az öregeknek

azonban ebben is, abban is volt ellenvetésük és akadt párt, amelyik a szombati gyönyörűség mámorának elmúltával szerdán, vagy csütörtökön már vészesen hirdette: ne hamarkodjunk el a dolgot! Nene! Nagy, súlyos lépés a rabbiválasztás, olyan ez, mint a házasság...

– Balbatim, – mondta a Kaszinóban Grünhut Ede bátyám – ez egy definitív állás, itt nagyon vigyázni kell.

(Vigyázott is a maga részéről. Ő volt egy esztendő múlva a kiküldöttek egyike, aki a község hivatalos megbízásából elutazott az első és egyetlen rabbi alföldi városába, hogy a helyszínen tudjon-tapasztaljon meg mindent. Hogy nem egészen alaposan tapasztalta meg a dolgokat, ebben a felelősségben osztozott vele a másik kiküldött is. Mind a ketten készpénzként hozták haza a Nagyalföldről a beajánlást, a dicséretet, az elismerést. És nem jutott eszükbe egy kis gyanúval mérlegelni a rengeteg szépet és jót, amit az Alföldön útitáskájukba csomagoltak.)

... Várta-várta a Rabbit, az eljövendőt, az igazit az új templom.

De szószék, a szószék még mindig nem készült. Közben pedig a fiatal papok valamennyien nagyobb községekben helyezkedtek el.

Végre is az öregek győztek. Azok, akik a hógyszó és maradibb stílust szerették. Szép, szép, mondták, a szónoklás, szép az ornátus is, derék, okos, művelt emberek ezek a seminaristák, de hát minket kötelez a hagyomány. Az almemor is a közepén van, meg hát statusquósok voltunk valami-

kor: Gyűjön hát egy pap, aki modern is legyen, de emellett régivágású és bűvara a Talmudnak. Ez volt a recipe. Csupa jószándék, csupa jámborság, ami az öregeknek a jelszót diktálta.

Megtörtént a választás és megépítették végre a szószéket. A falusi asztalos nem valami összhangos stílusérzékkel odatákol egy hatalmas kiugrót a frigyszekrény baloszlopa mellett a lépcsőzethez. Nem is virult ki belőle harmónia. Az első és egyetlen pap hét-nyolc év múlva elment: az iromba szószéket rögtön lebontották.

Aki aztán prédikálni jött, annak megint behozták a régi emelvényt... A stendert.

* *

Az én templomomba, az apám Istenházába visszaszáll a lelkem őszidőtájt. Nagyünnepeink idején, amikor negyven esztendővel ezelőtt gyerekszívvvel, büszkén, boldogan léptünk az új templomba.

Elmúlt idők aranyfátyolának ködéből virágok illata száll felém... Emlékezésnek napja az újesztendő. És szebb, szebb, ha visszanézünk, mintha szorongó szívvel kutatjuk, mit takar súlyos gondjainkkal terhelt jelenünk és jövődönk. Ezért jár a lelkem az én kis templomomba.

Úgy-e érettem is, házamnépeért, fiamért is pislálkol ott az öröklámpás kis mécesesél ... Tüzére úgy-e vigyáztok? Nem fogy ki az olaj ezüstös poharából!... Hadd lássam hittel, szeretettel imbolygó kis lángját. Nem is tudom, mi van azon sírnivaló, hogy őszi délutánon sápadt, fénytelen

fénye piciny és halk aranyávot dob az Óraun fakó függönyére...

„ ... Üdvösség házad lakóinak, akik Téged dicsérnek. Üdvösség a gyülekezetnek, amelynek Istene az örökkévaló ...” Mi van azon sírnivaló, hogy nap-nap után, kora reggel és alkonyat táján hitet tesztek a Zsoltáros hitével!

Úgy-e értem is imádkoztok? Fehér halottas ruhában ... Sófárnak, ítékezésnek nagy napján...

Bűnbánónapok

A jobboldali második sorból, a kis templom egyik ablakos fala alól, elhoztam Pestre egy csomó fakőfödelű, megkopott könyvet. Egy Rasisz szentírást, egy csodamachszórt, ami minden, minden ünnepnapra gondol, amiben megtalálhatsz minden jajcirt, minden szombati és ünnepi toldalékot, szokások és szabványok rendjét. Ez a testes kötet valószínűleg mindentudó. És mindezekon felül elhoztam egy szlicheszkönyvet az édesapám templomi fiókjából.

Az édesapám – községének sok-sok esztendőn át chevragabeja, cödekegabeja, gondnoka – végigünnepelte utoljára is az ünnepeket, megépítette a maga szép kis sátrát és teljesítvén a jámborok és istenfélők kötelességeit, az ünnepek elköszöntével – elment az igazak hónába. Gyászhetünk péntek estéjén ott álltunk a mi templomunk előcsarnokában, onnét szólított bennünket vigaszos hívás a hátsóbb padsorba, a gyászolók helyére.

Letelt a nyolc nap, hívott bennünket a munka, a város. Elhoztam a templomból az apám könnyeitől itatott, kedves könyveit. Mindegyik gyerekkorbeli ismerősöm.

Messze-messzeségbe visznek ezek a könyvek ...

Sápadt, fakó emlékek fonnyadt virágait hozzák gyerekkoromból. A rendes imakönyv, a sziderli a legváltozatosabb emlékeket vetíti felém. Föllapozza életem köznapjait és szombatjait. Ujjong a lelkem, ha arra gondolok: mennyi szeretettel és mennyi érzéssel becsülte édesapám az imádság minden szavát. A megszokás nem koptatta el nála az imák költői szépségét és mély bölcselmét.

– Látod – mondta szombat reggel, amikor ünneplő kabátunk alatt a szívünk is ünneplibb ritmusban dobogott –, látod, fiam, ez a Nismász kolcháj... ez a legszebb imádság. A legeslegszebb!

És ujjával végigvezetett néhány soron.

– Ha szánk megtelnék énekkel, mint a tenger, nyelvünk rianással, mint a tenger tomboló hullámai, ajkunk dicsérettel, mint az égboltozat terjedelme, hogyha szemünk világítana, mint a nap és a hold, és ha kezeink szárnyalnának, mint a sas-madarak az égen, ha lábaink gyorsak volnának, mint a szarvasünőé: semmi, semmi, semmi sem volna elég arra, hogy megköszönjünk Neked, örökkévaló Istenünk, Apáink Istene, csak egyet is a sok ezer, meg ezer és tízszer tízezer jószág közül, amelyet gyakoroltál apáinkkal és velünk...

Aztán még egy szép dicséret, majd egy-egy költői hely, ahol el nem mulasztotta megmondani: ez az ennyiedik meg ennyiedik zsoltár.

Közben aztán könnybe lábadt a szeme.

Mért könnyezett, mért sírt? – gyerekésszel meg nem értettem. Ha öröm érte, mindig könnyek csillogtak a szemén. Az imádság lelki mannája szívbeli örömet jelentett neki.

A sok fakóság között ősznek illatos virága egy kis vékony könyvecske. A szlicheszkönyv.

Nagy napok, félelmetes, bűnbánó őszi ünnepek hirdetője. Ennek a szlicheszkönyvnek utolsó lapjára szeretnék egy mesét beírni a kisfiamnak. A mese egyszerű, naiv, kedves, hittel teli. Nekem bús és szép mese: arról szól, hogy miképpen győzzük le a Gonoszt, a Sátánt.

* *

... Vezet az apám, megyünk a bűnbánónapok hajnali imádságára. Oh, harminc-negyven évvel ezelőtt még öt óra előtt kezdődött a dombóvári roráté. És mi nem maradtunk el egyről sem.

Az engesztelőnap utánra következő hajnali istentiszteletre pedig még korábban kellett kelnünk. Fél négykor. Négyre már ott voltunk a templomban. Holott éppen az előtte való napon megszakítás nélkül ájtatossággal, vezekléssel, böjttel telt az idő. És következett a sátrak örömnépe, örömnép, – mire való hát a további lelkitusa?

Mégis korábban kezdődött a hajnali imádság Jomkipur után. Ahogy az őszi dér éjszakáján, kis kézilámpással kezünkben, ballagunk a templom felé. én még mindig a Nagynapra, tegnapi és az Erevre gondolok...

Jomkipur előtt való napon már délben ünneplőbe öltöztünk. Délelőtt ettünk néhány falatot, aztán a templomba siettünk. Ott valósággal lezárták az esztendő. Mindenki kiegyenlítette a jótékonyság oltárán való elintézni valóját. Elővették a község

nagy könyveit és mindenki kifizette a maga snóderolásait, adományait. Aztán egy csöndes minche, és siettünk haza, hogy Kölnidre előtt megvacsorázzunk.

A Jomkipurnak már a beköszöntője, az erevje is munkaszünetes, félünnepes ünnep. Hát még a Nagynap! Imádság, bojt, engesztelődés. És végül az estcsillagra fölharsan a sófár: az ítélet megpecsételtetett ...

Majdsaknem kétnapos lelkiiskolázás, magába-szállás ez.

– Másnap (már mint a nagybojt után), látod fiam – mesélte az apám – már nyugodtan alusznak a zsidók. Alusznak és a Sátán odamegy az Úr trónusa elé. És vádaskodni kezd.

– Örökkévaló! Örökkévaló! Könyörületes és kegyelmes Isten! hosszantűró, nagykegyelmű és hűségű, aki megbocsát vétket, elpártolást és bűnt, és aki megtisztít, – úgy-e tegnap verték a mellüket gyermekeid!! Tegnap, úgy-e, elősorolták bűneiket, tegnap fogadkoztak, esküdöztek, hogy megtérnek, úgy-e, tegnap azt sírták, hogy a Te útjaidon járnak ...! És lásd, a nap ma már elindult útjára, de ők még szunnyadnak. És szunnyad a lelkiismeretük is. Ma már, oh, ma már nincsen tegnap! Ma alusznak. Ki tud köztük arról a kötelességről, hogy kora reggel a Somával kell Téged, Örökkévaló, köszönteni!! Melyikük veszi elő a tefilinjét?! Látod, tegnap böjtöltek, este lakmároztak és ma alusznak... Elhagytak ők már Téged, örökkévaló, hosszantűró, nagykegyelmű, aki megbocsát vétket, elpártolást és bűnt... Oh, vajjon helyesen teszed-e, hogy gyer-

mekeidnek, akik ilyen gyorsan visszaesnek a bűnbe, mindig és mindig megbocsátasz!

Így vádaskodik a Sátán.

De nem vesz rajtunk erőt a gonosz, a rágalmazó. A mai sachriszt azért kezdjük még sötét éjszakában, még korábban, mint a többit, hogy a Sátán szavára ne érezzen fájdalmat mindannyiunk Atyja, Semborchu. Hadd vágja a gonosz rágalmazó arcába, hogy rágalmaz. Hogy az ő gyermekei jók, hűségeseek, lám, máris ájtatoskodnak ...

Még sötét éjszaka borul a világra, de ők már imádkoznak...

Legyőztük a Gonoszt.

Érdemes volt éjszakán fölkelni.

... Őszi hajnalon elővette az anyám a kis téliködmönt. Jólesett a kis ködmen melege és kormos kis lámpával mentünk a templomba. A legkoraibb kezdetű hajnali imádságra.

Az égen ott pislácsoltak még a csillagok. Éles, fehér fényük: Semborchu, a mi jóságos Istenünk üzenete.

– Jól van. Az én gyermekeim vagytok. Rátok ugyan hiába mutat a Sátán... Ti nem szunnyadtok. Ti dicséretik a Teremtőt. Izrael őrizőjét...

Útravaló

*Testvérem, Avigdor ben Avróhom,
Tî feléd száll szomorú esztendőm
bánatos sóhaja, sok-sok könnye...*

Jártam a keserűség országútját és találtam egy bűnbánónapi imádságot. A szívembe markolt az imádság és mondom a minap egy jóembernek: hogy van az, hogy ez a szép, megkapó fohász nincs se az imakönyvben, se az ünnepi machszorban! És hogy van az, hogy nem is hallottunk róla az ünnepi szokások sorában?

Gyötrelmeimben és gyászomban nem tudtam hosszú-hosszú hónapokig mást olvasni, mint a Szentírás Hasiját, meg a Sulchán Áruchot. A Sulchán Áruch kódexe (ahogy ezt Jehuda Halévi Dessauer a hatvanas évek fordításos kivonatában adagolja) virágos kertet nyit meg előttem, régi szívárványt varázsol elém, illatát hozza feledhetetlen fűszereknek, amikre gyerekkoromban mondtam áldást búcsúztatóján Szombat Királynőjének...

Az Orach Chájim ötvenkettedik fejezetének (Diné Erev Jaum Kipur) tizenhetedik szakasza mondja, hogy Kol Nidré előtt való estén a szülők megáldják gyermekeiket, mielőtt a templomba mennek.

– Mások meg – olvasom – azt a kegyes szokást követik, hogy Erev Jaum Kipur napján elmen-

ő áldásukat esdik azzal az alázatos kéréssel, hogy a szentek és írástudók a nagy napon az ő üdvükre is könyörögjék az égi áldást.

Ez a tizenhetes paragrafus.

A tizennyolcadik szakasz azonban ismét visszatér a szülői áldáshoz és följegyzi az ismert szöveget, a Jöszimchot és a Jövorechét. Mindezekután pedig ez áldáshoz *egy* függelék, egy bensőséges Jomkipur előtti útravalót.

Íme, a régi fohász:

„– Oh, vajha feléd fordulna az Égi Atya kegyelmes tetszésével és vajha szívedbe plántálná Istennek szeretetét és szerelmesévé tenne a szent Tóranak és a jó erkölcsökben való élésnek. Szemednek világa, óh, hadd forduljon mindig e cél felé, ajkadat csak józan szó hagyja el és legyen váltig erős a szíved; kezéd Istennek tetsző cselekedeteket végezzen, lábad legyen gyors járású Isten akaratának véghezvitelében: forrásod legyen kiapadhatatlan áldásokban. Adjon neked a Jóisten igazságban és zavartalan nyugalomban jólétet, becsületes megélhetést az ő atyai kezéből és ne húsból és vérből való kéz kölcsönéből. Oh, jegyeztessél be Izrael jámborai és szentjei sorában szerencsés és áldásos életre! Ámen!”

Ezzel az imádsággal áldotta meg az apa a fiát, aztán mentek együtt Isten házába.

A rendes szülői áldást (amire a Sulchán Áruch e helyütt kezdőszavakban utal) olvashatjuk az imakönyvekben. Erről a Kol Nidre előtti áldásról a tizenhatodik századbeli forrás ugyancsak úgy emlékezik meg, mint általános szokásról. Hogy van

mégis, hogy a régi teljesmachszorok, amelyek teszem a Kaporoli, az ünnepi áldozat tyúkkal vagy kakással való szimbolizálásának szabványait és rendjét is hűségesen adják”, az ilyen ritkaság imádságot odadobták a feledésnek 1

Nem lehetne-e vajjon a Sulchán Áruchban megörökített meleg szép áldást az ünnepi imádságos könyvekbe beiktatni? Hiszen az apa kötelességeire figyelmeztet ez. És útravalót ad ujesztendőre, vezeklés nagy napjára a gyerekeinknek...

תר"פ *gyászesztendejében*

Földönfutók

Félelem szállja meg lelkemet, amikor megkezdem imádságomat, amikor térdet hajtok előtted néped küldetésében. Oh, világíts nékem a sötétségben, aki napsugárral köszöntöttél születésemkor: hadd legyen beszédem kellemes, – oh, vezess engem hűségedben! Taníts meg, erősíts meg: hogy rendben adjam elő imádságaimat, hogy hiba nélkül mondhassam el fohászaimat, tisztítsd meg ajkaimat és fogadd kegyesen szívem-szám ajándokát... Oh, hadd álljak itt előtted szilárdan! El ne lankadjak, el ne fáradjam. Tekintsd semmiségemet és jöjj segítségemre, kegyelmezz rajtam, gyarló szolgálódon, amint ígérted prófétádnak: könyörülj a csemetén, amelyet te plántáltál.”

Nagy napoknak bánatos igézetében, bűnbánás és vezeklés ünnepi időszakán, rád gondolok: bátor, erős hősöm, szegény trembovlai zsidók szegényes templomának szegény követére. Aki néped követeként, fehér halottasruhában az Omed elé álltál és halkán felsírva elzokogtad, miként a főpap hajdan, amikor a szentélybe lépett, az imádságot magadért, az imádságodért, hogy szilárdan állhass az Úr előtt és meg ne tántorodjál.

Testvéreid kint a csatamezőn szemben a zsar-

nok félelmetes erejével; körülötted fegyverropogás, ágyúdörej. Akik a jóságos Istenhez téged küldtek Szombatok Szombatján, szent nagy napjukon, az engesztelés és bűnbocsánat böjti vezeklésén követték, – a te nyájad megdermedve gondol a következő percekre!

Vajjon befejezhetjük-e imánkat, amit kora hajnalban megkezdtünk?! Elsírhatjuk-e lelkünk nagy keserűségét, gyötrelmes életünk nem válik-e még gyötrelmesebbé!

Horodenska, Dolzanka, Podhajce, Cortkov népe már menekül. Az újévet még otthon köszöntötték, de jött az ellenség és kozákok kötötték be lovaikat a fehérre meszelt kis templomok padsoraiba. A trembovlai templom félig üres már. A község fiatalja katona. Az asszonyokat, gyerekeket elszállították messzire, el a cári szomszédságtól messzibb, védettebb nyugatra.

Akik otthon várják az elkövetkezendőket, mindannyian halotti ruhában, – be rémséges emlékeztető, mintha utolsó órájukra készülnének.

Bűnvallomás, vezeklés, halotti ruha: Jomkipur reggelén a mélységből kiált fel a magasságba én, vézna, öreg, bátor hősöm, szegény trembovlai zsidók előimádkozó ja: „... félelem szállja meg lelkemet, amikor megkezdtem imádságomat, mikor tédet hajtok előtted néped küldetésében...”

Követe népének, aki a szent napon a legszen-tebb küldetést vállalta, ami földi halandónak e világ édes kincseként a magasztos és jóságos Isten jóvoltából osztályrészéül juthat, nyomorúságban megedződött trembovlai testvéreim bátor követe:

te megálltál helyeden. El nem tántorodtál, vártádat nem hagytad el.

Még nem mondta az áment gyülekezeted halk fohászodra, vad káromkodással, durva szóval rontott be Isten házába, a kozákok részeg hordája. Az imádkozók kezüket az égnek emelték, aztán, mint akik az élet nagy útjára készülnek, bűnvallomásba kezdtek.

Érezték, ütött az utolsó órájuk. Ismerik itt a kozákokat, tudják itt mi a kancsuka.

Részeg rikácsolás ordított az imádságba.

– Takarodjatok innét! Ez a hely a mienk. Beszállásolás.

Szegény, tehetlen imádkozó zsidók könyörgésre fogták a dolgot.

– Kaptok enni, inni. Kaptok pénzt, kaptuk ruhát, csak ma hagyjatok itt bennünket. Mi ma böjtölünk. Ma van a legnagyobb ünnepünk.

A kozákcsapat vezére ráállt az alkura.

– Minden az enyém úgyis, ami nálatok van. Mért nem menekültök¹? Jobb ha mentek, amíg mehettek. Estére már ezren, meg ezren vagyunk itt. Mondom, jobb, ha az életeteket mentitek. Pusztuljatok, én nem élelmezek ennyi embert!

A község legöregebb embereivel a kozákhétman külön kezdett tárgyalni. Megmondta mi vár rájuk. Amikor az öregek mégis maradni akartak, mint aki fel nem tudja fogni nagy állhatatosságukat és a veszedelemmel való szembeszállásukat, szörnyű dühvel rájuk rivallt.

– De most már elég volt a beszédből, takarodjatok!

És ekkor egy kis görnyedthátú ősz ember, szelíd szóval magyarázni kezdett a kozákvezérnek.

– Hát jó, elmegyünk. De lásd, ott az az ember, látod, aki ott a frigyszekrény előtt áll és meg nem fordul, csak néz, néz keletre, az az ember a mi követünk Isten előtt. Annak nem szabad a helyét elhagynia, amíg imádságát el nem mondta. Hagyjátok őt a helyén és hagyjatok vele még kilenc embert, hogy ők tízen tovább imádkozzanak. A többiek elmennek és ha nem lesz élelem a városban, hát mi majd tovább éhezünk. Vagy tovább állunk, mihelyt az esticsillag ránk köszönt. Csak addig hadd maradjunk mi tízen. A ti Istenetek is megfizet ezért nektek.

A kozákokat meglepte a trembovlai tízek nagy bátorsága. És parancsnokuk kimondta a döntést.

– Jó, maradjatok tízen. De egy lélekkel se többen. A tizenegyedik embert, ha egy óra múlva itt találom, lelövöm, vagy felakasztatom. Válaszhattok.

A trembovlai tízek követe pedig hátra se nézett. Ott állt szilárdan az Omed előtt, állóhelyéből ki nem mozdult, de igaz hittel zokogta tovább lelkének igaz imádságát.

– Miképpen tisztulhat meg az ember, amikor az égi sereg se tiszta szemeidben! Te vagy az egyedüli Bíró. Mi jupon zúgolódhat a halandó ember! Bajra, munkára született, boldog, ha élete munkáját az igazság tanának szentelheti vala...

A többiek, szegény meggyötört trembovlai zsidók elindultak éhezve, böjtölve, a nagy vándorútra, öregek, asszonyok, gyerekek, akik még eddig nem

menekültek, kezükbe vették nyomorúságos semmi-jüket, cókmókjukat és mentek nappal, mentek éjjel Tarnopolon túlra, beljebb, beljebb, szegény Galícia piszkos falvaiba, onnét még messzibbre. Ki kocsin, ki gyalog, ki meg, a szerencsésebbike, másnap vasúton, távoli nagy városokba. Merre! Hát arra befelé, amerre a kujdancei, dolzonkai, podhajcei, horodenkai zsidók már elvitték a szörnyű pusztítás hi rét.

A trembovlai tízekkel vajjon mi történt? Jóságos nagy Istenünk, magasztos és erős, meghallgatad úgy-e, bátor követük bátor szavát!

* *

... A gólusra termett, gólusba hajszott nyáj kis csapatával esztendők multán Metternich herceg vadaskertjének fenyveserdejében találkoztam. – A Marienbádból vezető csodás sétatukon száguldott az autónk Sangenberg felé. Néhány száz családot ide telepítettek.

A jószerecse úgy akarta, hogy az autónk elakadt és megálltunk.

Három szegény sápadt zsidó, meg egy lány ment el éppen mellettünk. Egy kis elemózsiát vittek, amit a városban vásároltak, hogy megünnepeljék a szombatot. Sábhoszra készültek.

A négy földönfutó közül kettő Trembovláról való. Az egyik, az öreg elmondta az ő emlékezetes Jomkipurjuk rémséges történetét. Megadással, nyugodtan mesélte el, mi történt velük a nagy napon,

aztán megkérdezte tőlem, nem hallottam-e, nem olvastam-e valamit az ő tíz emberükről. Nagyon, nagyon szeretne tudni valamit róluk.

És van még egy fájdalma. Amikor a kozákok kikergették őket a templomból, elhoztak magukkal egy Tórát, néhány imakönyvet, meg a nagy, rettenetes, sorsdöntő sietségben még valamit, amit nem lett volna szabad elvinniök.

– Én hoztam – mondja az öreg – a Tórát. Ez itt is van velünk Sangerbergben, legalább megtarthatjuk az Istentiszteletünket. De látod, uram, mily balga az ember. Elhoztam magammal a sófárt is. A sófárt! És nem gondoltam arra, hogy a sófárna még Jomkipur estéjén szükség van. Hiszen meg kell fúni az esticsillag feljövetelekor, amikor Isten ráüti pecsétjét a nagy Ítéletre. És a mi templomunkban otthon, Trembovlában, akkor, Jomkipur estéjén már nem volt sófár ...

Bátor, erős hősöm, trembovlai zsidók szent követe, aki Sábboosz Sábbooszajn napján meg nem tántorodva álltál helyeden, nem fúhattad meg hát a nagy ítélet pecsétszavas riadóját...

Mindenható Isten, aki egekbe építéd lakóhelyed, aki a hegyeket itatod magasságodból, aki világosságba burkolod magad, aki mellé a szentek tízezrei sorakoznak felséges szentségben, aki megkegyelmez teremtményeinek az ítéletnapján, – oh, könyörülj a trembovlai tizeken! ... Te tudod, óh, Te látod: – a trembovlai gyülekezet nem köszönthette ítéletnapnak estéjén imádságos tizenkét kapudba révülő, szent rianással ítéleted pecsétjét...

KISFLAMNAK

Aprólángok – kisvendégek

A gyerekek nőnek, tanulnak, – és az idén, úgy-lehet, már igazolnom kell magamat előttük chanukakor. Számadással tartozom nekik. Érzem ezt jóideje és kissé megszáll a f élés, arra gondolva: mit felelek majd nekik, ha bírálószóval kritizálják a gondosan megrendezett ünnepemet! Hogyan védem meg a magam igazát! A mi ünnepünk díszes, ragyogó scenériáját, a sok-sok tarka villamoslámpát, a mindenfajta menórát, a sok-sok kis gyertyát]

Mit mondjak nekik, ha elémállnak és kijelentik: ez így talán nincs is rendjén! Ma a chanuka negyedik, vagy ötödik napja van, hát tessék négy, vagy öt gyertyát gyújtani, – de ennél se többet, se kevesebbet!

Máskor eféle vétótól nem kellett tartanom. Együtt volt nálam chanukára minden évben a család gyermeknépe és gondoskodtam mindig annyi gyertyáról, hogy mindenkire jusson egynek-egynek a meggyújtása. Szavaltak a gyerekek ünnepi verset, énekelték zongorakísérettel a Moauz curt, de hiába, a legszebb pillanat a gyertyácskák meggyújtása, meg az ajándék átvétele. Bevezető-ima, befejező-fohász mondása, irigyelt, nagy tiszt-

ség, – mégis a legkülönb pontja az ünnepnek a gyertyagyújtás és az áldás elrecitálása.

Hát hadd gyújtson fiú, lány, hadd gyújtson mindenki egy-egy gyertyát! Így még ragyogóbb, még fényesebb az ünnep, nagyobb az öröm és, ha lehet, még kipirultabb arccal ülnek a gyerekek a chanuka-ozsonnához. Amin jóidőkben nemcsak csokoládé, sütemény, parfé, gyümölcs, dió, mogyoró szerepelt, de legelőbb felszeltük a fonott kalácsot, a mazsolásat, édeset: milyen szépen mondták tisztelőre a gyerekek az áldást!

Mi lesz, ha a vendégek, a gyülekezet férfitagjai odadobják elém a chanukai vitakérdést! Iskolába járnak, és tudják a törvényt, hogy első napon egy lángot gyújtunk, aztán kettőt, hármat és így tovább nyolcig. Így tanulták. Viszont nálam megszokták, hogy mindenki, pöttömnyi legénykék is, nagylányok, kislányok is, gyújtanak egy-egy gyertyát.

Hát most már hogy legyen! Áldozzuk föl a szép szokást, vagy viseljem a vádat, hogy nem vagyok hú követője törvényeknek és parancsolatoknak!

Fogas kérdés. A kigyúló lángok díszéből nem szeretnék engedni. Nem is tehetem, hiszen mindig több és több a vendég. De azt se akarom, hogy a fiúk szembeszálljanak velem és azt mondják, hogy a tanár úr nem így mesélte.

Mit csináljak? Hol a megoldás?

Sose hittem, amikor vagy harminc év óta tél-időtájt, a mi hősi ünnepünk díszes jussát hirdetem, hogy ilyen zsákutcába jutok. Cikket írtam, fel-

olvasóasztal mellől előadtam az ünnep szépségéről és az volt mindig a mottó: hogy mennél több dísz, mennél több fényt és meleget, – meglássák, ha ilyen lesz a chanuka, nem kell belopni házainkba mások kultuszát. És most egyszerre érjem be a néhány szál gyertyácskával!

Így töprengek, tépelődöm. De a csoda, ami a makkabeusi csatákat kísérte, meg az a csoda, amelyik a szentelt olajat napról-napra gyarapította, ime, velejár ma is a chanukával. És megsegít engem is, de ami többet ér, megmenti a ragyogó, a szép, a díszes ünnep sokatmondó, értékes külsőségeit.

Köznapi robot után könyvek mellett vitázó, tanuló, tudós urakra, akadok. Az asztalokon tisztes rendetlenségben a Talmud egy-egy foliánsa, és ugyancsak összekülönböznek a tudósok egy-egy szakasz megvilágításánál. Nemes, derék, vitézi torna.

Ahogy aztán elülnek a szenvedelmek, előállók egy-egy kérdéssel. Szó szót követ, végül ott tartunk a chanukánál. Megérdeklődöm: mit mond a chanukáról a vallástörvények nagy kódexe, a Sulchán Áruch!

Elővesszük a nagykönyvet, fellapozzuk a Hilchausz Chanuka fejezetét, kezdjük olvasni a szabályokat, és ime, itt a csoda!

A Sulchán Áruch nemcsak, hogy igazat ad nekem, de kiderül, hogy egyenest a parancsok szerint járok el, amikor sok-sok fényt, ragyogást és mennél teljesebb örömet hirdetek. Szinte kedvem volna ideírni a paragrafusokat, olyan mélységes értelműek szimbólumukban és valóságukban egyaránt,

olyan szép valamennyi, ami a Chanuka ünnepét szabályozza. De csak azokat jegyzem ide, amelyek éppen az én esetemet, az én díszes ünnepi rendemet érintik.

– Mindenki, aki jelen van a chanukalángok meggyújtásánál, gyújtson külön! Csak arra kell ügyelni, hogy ne zavartassék össze egyiknek a lángja a másikkal.

– Az ucca felé kell kitenni az égő lángot. (Milyen büszke, önérzetes parancs! Hadd lássa mindenki, hogy itt a Makkabeusok ivadékai laknak s a hősi csaták csodatetteiről emlékeznek!)

– Ahol két ajtó van, ott mind a két ajtóba tegyenek gyertyákat. Áldást azonban csupán egyikre kell mondani.

– A vendég, aki résztvesz az ünnepen, gyújtson külön gyertyát, vagy olajat, sőt járuljon is hozzá az olaj beszerzésének költségéhez, hogy a maga módja szerint így valósággal résztvegyen az ünnep megszentelésében.

–A fiú, ha már értelmes, ha nagyocska, ha már külön szobája van, külön gyújthat chanukagyertyát.

Ezek azok a paragrafusok, amelyek eldöntik az én vitámat. A Sulchán Áruach parancsoló rendelkezései adnak tehát igazolást nekem.

Szabad tehát mindegyik ablakomba külön csoportba gyertyácskákat helyezni, jut a gyerekeknek elég gyertya, gyújthat mindegyikük egy lángot. A vendégek is meggyújthatják a maguk gyertyácskájukat, de ezenfelül otthon is meg kell szentelniök a maguk házat, ablakát az ünnepi lángok fényévei.

Egy okkal több arra, hogy az ajándékok között a gyerekek ezentúl is megkapják a maguk kis gyertyacsomóját az elmaradhatatlan trendedlivel.

Nincs hát már dilemma.

Ami az ősi szabványokat illeti, ezzel rendben volnánk. Bátran vezethetem az ünnepi lázban égő, türelmetlen kis csapatot szobámba, ahol tündéri fényességben, szívet-lelket megejtő díszben pompáznak a mi Menóráink, régi is, újabb is. Kelet felől egy kis Tóra, előtte két ünnepi gyertya szelíd fényrel jelzi, hogy megjött a várva-várt nap .. Meseországban járnak ezen az estén a gyerekek. Nem cserélnek ők ma senkifiával.

És az örömük, a boldogságuk: a mi ünnepünk igaz ünnepi ajándoka. Örködjék, oh, fölöttük és életünk örömnapijai fölött a seregek Ura, békességnek szerzője: jóságos Istenünk kegyelemosztó, csodatevő jósága!...

Kiszlev

V érezönös világháború Chanukaidején az aranyat-vasért limlomjai között egy ütött-kopott ezüstös menórára akadtam. Megváltottam legmagasabb becsértékén felül a régi jószágot és őrzöm szeretettel az én Kölé Kajdeseim vitrinjében. Van itt kisebb, nagyobb, díszesebb chanukamenóra, van itt fűszertartó, ünnepi serleg, eszrog, mizrachtábla, trendedli: szép-szép muzsikája emlékeinknek ...

Régi ragyogó chanuka-ünnepeim is emlékek már. A gyereknép megnőtt, a kisfiú, aki a gyertyagyújtás áldását mondta, nagylegény – és külföldre küldöm most már neki a chanuka-gyertyákat. A kórus többi tagjai is elszéledtek: a berlini egyetemen tanul a fiam, a gyámfiám Parisban, megboldogult testvérbátyám fia a brünni egyetemen, – valamikor mindannyian együtt voltak a mi díszes, nagy chanuka-ünnepeinken.

... Zsidó gyerekek járják a nagyvilágot és mi, itthon, busán nézzük chanuka-mécseseink pislákoló lángját.

Régi menóráam: háborús emlék. A nagy háború hadifémjeinek nagy olvasztókemencéje elől mentetem át. Ott találkozott a kis trendedlivel.

Bús mesét mond nekem ez a kis trendedli Kisz-

lev zúzmarás estéjén. Amikor száll-száll gondolatom és imádságom a messzeségbe, diákszobákba, szerte a világban járó gyerekeinkhez...

* *

Tudjátok-e még, mi volt háborúban a rekvirálás? A rekvirálás sorsa érte el a kis réztrendedlit. És ez a chanukai pörgettyű mesél-mesél csodákról, szabadulásról, hatalmas támogatásról, győzelmekről, csatákról, amiket vívtak, oh Urunk, őseinkért azokban az időkben, ezidőtájtban: al haniszim v'al hapurkon v'al hagvurajsz ...

Megszólal a kis pörgettyű.

– Hát ilyen karierről se álmodtam. Ámbátor már születésem pillanatában különb voltam, mint bármelyik testvérem, mégse hittem volna, hogy valaha is bekerülök hivatalos lajstromba: hagyatéki leltárba. Nem remélhettem, hogy szakértő szemmel néz meg becsüs, közjegyző, végrehajtó és aztán, mikor pályám e nem várt magaslatára érek, ismét lezuhanok a szürkeségbe, egymásra irigykedő öröksők dobnak fitymálva, lenézve a szoba sarkába ...

Egy pörgettyű számol be imigyen bus lemondással, bus életsorsáról.

Azt mondom pörgettyű, mert ezen a néven szerepel megbecsültetésének utolsó állomásán, a hagyatéki leltárban. Pedig ha tudnák a hivatalos urak, becsüs, végrehajtó és közjegyző úr, hogy a hagyatéki leltár háborúban elrekvirált ilyen, meg ilyen szám alatt iktatott tárgyát már e rideg elnevezéssel is megbántják. Hogyisne! Mikor itt pörgettyű

tyűről talán nem is volna szabad beszélni.

Mit, pörgettyű! Trendedli az istenadta, trendedli a javából. Még hozzá ritkafajta.

Rézből való, testesebb és mégis kecsesebb a többinél; négy szárnyán rajta a négy héber betű, a Nün, a Gimel, a Hé, meg a Sijen. És a betűk körül finom karcolás: csupa szép, meleg, szeretettől áthatott disz, egy kilencágú menóra, aztán egy olajos korsó, egy kalapács, meg az egyik szárnyán dió és mogyoró. Ritka példány. Meg se ütődhetnének rajta, ha lenézné szomszédait, a bronzból, nikkeltől, meg rézből való sok lim-lomot, ami között helyet kapott. De mintha érezné, hogy itt már nem illő büszkélkedni, nagyon szerényen és nagyon busán beszélget sorstársaival. A zöldes patinájú rézgyertyatartók, meg a régi módi bronztányérok, az összevissza kalapált ónkupakok, igaz, nem is sejthetik, hogy a kis pörgettyű méltán képviselhetné köztük a hadifémek arisztokráciáját. Ott hevernek nagy garmadában, zűrzavaros Összevisszaságban az ágyúgyár egyik sötét raktárában.

A dér és zúzvara már beküldte hideg leheletével téli üzenetét a kis trendedlinek. Leesett az első hó és az északi szél besöpört néhány fehér pelyhet a raktár rácsos ablakán. Mint tündérorszámban az elvarázsolt tündérek a nyári harmat hajnali permetezésére, a lágyan omló hópihék érintésére édes öröm futja át a pörgettyű rézidegzetét. A szárnyai, ezek a finomművű, nemesveretű szárnyak mintha új erőre kapnának. És a sokat látott, sokat tapasztalt öreg nyugodt hangján megszólal a pörgettyű.

– Hó, első hó. Drága, szépséges hírnököm, köszöntelek. Ha te jössz, ez az én időm eljövetelel jelenti. Hó! Ez Kiszlevnek téli időszaka. Ilyenkor vesznek elő engem a régi sublatból. Ilyenkor kerülök vidám kis gazdáim kezébe. Este meggyújtják az első chanukagyertyácskát, eléneklik a moauz curt, aztán én átveszem az ünnep főszerepét. Kézről-kézre járok a gyerekek kezében és az én négy betűm dönti el: ki gazdagodjék dióban, mogyoróban.

Az ütött-kopott ócska holmik ámulva hallgatják a kis pörgettyű szavát. Nem sokra becsülték eddig sem, de most meg éppen nem \ eszik komoly-számba, hogy ilyen áradozó örömmel köszönti a hópelyheket, amit éles sivalkodással hajt be hozzájuk a szél. A rézgyertyatartók, meg a ragyogáshoz szokott üstök, akik a hópohely hideg lehelletét sohse érezték, nem tudják megérteni, mi van azon örvendezni való, hogy megjött a tél, hogy itt a Kiszlev ideje. Furcsa, szinte, nevetséges előttük, amit a pörgettyű mond.

Sötét estéknek sötét leple takarja be a raktár zegzugos összevisszaságát, alig-alig csillan a friss hó. Újhold felé jár, az éjszaka sápadt vendége nagyon gyér világosságot küld a földre. Ebben a komor feketeségben igazán csak a reménység és csak a tiszta lelkiismeret tud örvendező szóval megszólalni. Ilyen a kis trendedli, rajta a négy betűvel, ami hirdeti, hogy valaha régen nagy csoda történt akkor... Hősök csatáztak, küzdöttek, mint az oroslánok és zsidóknak kis csapata, dicső Makka-beusok, legyőzték a szörnyű túlerőt, csodás diadalt

arattak a zsarnok Antiochus hordáin. És kigyulladt a szentélyben az örökmécses, a szentelt olaj több lett napról napra, a kis korsó néhány csöppje elég volt teljes nyolc napon át. Amíg aztán elkészítették a papok a szent olajat...

– Az én négy betűm: a nesz-gódaul-hojósom, bizony erről a hősi csatáról beszél és erről mondja, hogy nagy csoda történt ott!

Álmélkodó szomszédainak ezt mondja a kis pörgettyű. Bizakodó kedvével, örök reménységével, nagy hitével azonban egyedül áll összevisszaságos társaságában. Mit nekik hó, tél, Kiszlev, chanuka! – minderről ők nem tudnak. Csak annyit tudnak, hogy összeszedték őket, hogy rekvirálás alá jutottak és maholnap fölfalja őket az olvasztókemence könyörtelen tüze.

Most már azonban mégis érdekli őket a kis pörgettyű. Aki csodáról tud, azt szívesen taligátják. Kikérdezik hát, hogy miképpen jutott ide, az ágyúgyár raktárába. A kis trendelli tovább mondja élete történetét.

– Tudnotok kell, hogy én király is lehetnék testvéreim közt, ha valaha is hatalmába kerített volna a nagyravágyásnak csúnya igézete. Mivelhogy a többi trendellit ólomból öntik, vagy fából faragják. Az én öreg, jóságos gazdám, az én édesapám nem hiába volt hetedhét vármegyében híres rézöntő, egy szépséges chanuka-ünnepre rézből furtfaragott és esztergált engem a legkisebb fiának. Lehet ennek vagy száz esztendeje. Nagy csaták voltak akkoriban, világot hódító hatalmasság akarta a maga kedve szerint átjárni ezt a földtekét. Az

édesapám ágyúcsöveket is készített, meg mindenféle csavarokat, záratokat és úgy gondolom, születés szerint is rokonságban vagyok ezekkel a háborús micsodákkal. A rézöntő kis fia nagyon szeretett engem. Dédelgetett, megbecsült és büszkélkedett is velem. Egyik gyereknek se volt ilyen díszes, ilyen kicifrázott trendedlije, még hozzá rézből való. Emlékszem, amikor elmúlt a chanuka, akkor se dobtak el, mint a többi társaimat, hanem odatettek díszes, finom helyre, az alabástrom-oszlopos óra mellé, a sublatra. És pénteken, amikor a rézgyertyatartókat kifényesítették, rólam se feledkeztek meg. Ragyogtam én is, akárcsak a pirosvirágú, öblös poharak mellett.

– Később aztán, hogy az öreg rézöntő tisztas öregkorban meghalt, emlék, féltve őrzött, drága és kegyeletes emlék lett belőlem. Most már üvegszekrénybe tettem, még jobban vigyáztak rám és becézve, dédelgetve értem meg, hogy az egykori gazdám, az öreg rézöntő fia, embernyi ember lett és odaadott az ő egyetlen kisfiának. „A nagypapa trendedlije!” – így hívtak most már. „A nagypapa remekmunkája”: mondták a vendégek, amikor a vitrinában szemügyre vettek. Amíg a kisgazdám otthon járt iskolába, chanukatájt mindig elővették, de már csak úgy mutatóba. Nem úgy mint régen. A fiúk már nem mentek el chanukaestén egymáshoz diózni és mintha a moauz curt se énekeltek volna már olyan vidáman.

– Jött aztán egy szomorú tél, meghalt a kisgazdám édesapja. Ezen a télen már elő sem vettek a szekrényből. Jó néhány esztendeje ennek, azóta ott

pihentem régi poharak, cifra cserepek, tányérok, érmek hűvösen csillogó társaságában. A kisgazdám megnőtt, tavaly nyáron nagy sírással, zokogással ölelte az édesanyja, hogy egyetlen fia, bús özvegyiségének vigasza, letette az érettségi vizsgát. Pár hónap múlva aztán gazdámát elvitték katonának. Azóta nem láttam. Szegény édesanyja egyre hullatta érte könnyeit, különösen, amikor hosszú-hosszú hónapok múltak el és messze Oroszország tájékáról egy sor írás se jött tőle.

– Az ősszel aztán a kisgazdám édesanyja nagy nagy bánatában meghalt. Jöttek a hivatalos emberek a lakásba, mindent fölírtak és én is bekerültem egy hosszú lajstromba. Pár hét múlva a rokonok közt osztották szét a sok-sok csecsebecsét, akikkel együtt laktam az üveges szekrényben. Az alabástrom-óra még az én gyerekkori házamból való volt, az első pajtásom. Ezen kissé össze is vesztek az örökösök. Amikor rám került a sor a leltárban, odarikácsolta a kikiáltó: egy pörgettyű! És az örökösök, még mindig az oszlopos órán járt az eszük, rám se hederítettek. Egy nyurga néni – talán valami vidéki rokon, mert aligha láttam eddig még nálunk – végre is odadobott a sarokba. Éppen jó helyre kerültem. Két jólelkű öreg beszélgetett egymással. Azt mondták: jobb, hogy meghalt szegény asszony! Nem élte volna túl, ha megtudja, hogy az egyetlen fia, az üdvössége, az élete kincse elesett...

És most itt vagyok veletek! Az én kis hősem nem veszi már soha többé kezébe nagyapja remekét, a réztrendelít. Hadd öntsenek hát be, hadd menjek csaták tűzébe, szent viadalba! Csodát

hirdettek szárnyaim: hősök diadalmas csatáját. Csodát akarok látni, az én tüzem megemészti azokat, akik életét vették az én kis hősőmnek...

* *

Lám, mennyi hűség lakozik a kis trendedliben. És bár elmúlt már százéves, milyen tüzes, milyen fiatal lett. Harcos fogadalommal készül nagy útjára a kis réztrendedli vérözönös világháború esztendejének chanukáján. Egy tizennyolc éves kis zászlós dédelgetett, megcsodált, aztán – ah, ez a világ folyása – sarokba dobott, hadi fémül elrekvirált játékszere...

A kis zászlós zsidó volt. Ott küzdött, ott szenvedett vérözönnek fergetegében. Meghalt a hősök között a harc mezején. Mért akarják elfeledni? Mért mondják, hogy nem volt ott! Hogy nem volt ott zsidói

Haszauf zraue kodsecho v'korév kéc hajsuo... Mutasd, oh, Uram, leplezetlen szent karodat és hozd közelebb a segítséget! Sok a bajunk, alig bírjuk, hívjuk-hívjuk mi hét őrző Pásztorunkat ..

Veletek énekelünk, drága véreim, édes gyerekeim. Akik, úgy-e, felénk néztek Berlinből, Parisból, Brünnből. V'hokem lonu rajoh sivoh és hívjuk-hívjuk hét őrző Pásztorunkat...

Gedalja

Látom a bonyhádi sárga emeletes házat, amelynek a szűk udvarába szorult az ortodoxok temploma és jesivája. És nézem – nézem magamat, a Dombóvárról ideszakadt kisdíákot, aki gimnáziumba jár és félve, kíváncsiskodva pillant be a bócherok egyetemére. Ők a tudósok, az isteni tan szerelmesei, én, meg a magamfajta gyerek, az eltévedt bárány.

Latint tanulunk, az utcán magyarul beszélünk és tornára járunk. Ha csupán ennyi időt töltenénk a Tóra mellett, mire vihetnénk! Mire! Megkaphatnánk talán a mörénet is, a mester titulását, ami címnek, rangnak egyaránt diszes és nagy, hátha még a bonyhádi sajmeredászok tudós, szent rabbija adja! Több ez az érettségi bizonyítványnál, több a doktorságnál, de több az egyetemi tanárságnál és akadémiai tagságnál is. Mert hiába választ a világ minden tudós akadémiaja rendes tagjai sorába és lehetsz egyetemi rendes tanár akár minden fakultáson, – van-e mégis jussod példának okáért ahhoz, hogy elrecitáld a rabonem-kadisf? Úgy-e, hogy nincs! Az öregebb bocherek között viszont van nemegy, aki már ott áll a tudománynak e magas fokán

külön részletet szúrnak be kedvéért az asztali áldásba.

Akit ma viszontláttam Pesten, Ádler Gedalja: nevezetesség, valaki volt akkor, régen, a bonyhádi jesiván.

Amikor csordultig tele a szívünk fájdalommal, akkor a könnyeink beszélnek. És akkor öleli az ember a legigazabban magához az embert. Ki tud ilyenkor különbségekről, válaszfalakról, olyanokról, hogy ő a Tan igaz őrizője, én meg a hűtelen, aki csak menjen abba a másik templomba, a nagyobbá, a régebbibe, ahol azonban most nem a középén, de elől van az emelvény, a tóraolvasó asztal, az almemorl

Sírunk, kedves Gedalja, mind a ketten... És könnyeink záporában eh, ne rágódjunk tanulságon. Szívünket tépi, marja a jelen vértől párolgó valósága, – hadd muzsikáljon lelkünkben a múltnak emléke...

* *

A bonyhádi gimnáziumba vitt az apám. Én voltam a novícius, a bátyám a négyosztályos algimnáziumnak ismert, kitűnő diákja. Büszke volt rá az iskola, de külön büszkélkedtek vele a neológok. Dagsztotta az önérzetüket, hogy ezt a tisztaegyes fiút ők adták az evangélikus gimnáziumnak. Akkoriban ez nagy sor volt. Zsidófiú nem sok járt a gimnáziumba és közöttük, de az egész iskolában is, nagyon kimagaslott a bátyám. Az apám rabbinak szánta. Így hát a gimnázium mellett gemóret is kel-

lett tanulnia. Tanult is minden nap egy-két órát Adler Gedaljánál.

Odamentünk estefelé Ádlerékhez. Lisztesboltjuk volt a szomszédban, és Gedalja elővett egy-egy nagy könyvet, olvasott, zümögött, magyarázott nekünk. Egyszer innét, egyszer amonnét merített számkra kincses kivonatot, de mihaszna, mégis megtörtént, hogy a bátyám, akinek pedig az érdeklődése minden irányban kieleződötten finom és fogékony volt, bizony néha-néha elszundikált. És ilyenkor azon vettük észre magunkat, hogy Gedalja nekem ad elő. Nekem, aki pedig csak ráadás voltam. Mivelhogy én csak elkísértem a bátyámat az esti kurzusra.

Hát igen, akit az apám papnak szánt, a bátyám elaludt néha. Most már tudom is, hogy mi okozta a gemórenál ezt az üzemzavart. Korán, más diáknál sokkal korábban keltünk mi föl reggelenkint. Mert mi az iskola előtt minden reggel előbb templomba mentünk – kadist mondani. És délután megint ott voltunk a templomban, csak ezután jött a gemóre. Előbb tanított is a bátyám kisebb diákokat, meg az osztálytársait, – úgy-e, nem csoda, hogy a gemórenél néha lecsukódott a szeme? Nem tehetett róla se ő, se a gemóre.

A téli vakáció előtt eljött értünk a legidősebb bátyám és hazavitt bennünket. Tízéves voltam, hát vnentem nagy, büszke örömmel haza. Elhittem, hogy azért visznek haza egy héttel a rendes vakáció előtt, mert véletlenül éppen erre jár a bátyám és úgy gondolja, jobb ha vele utazunk. Bement az igazgatóhoz, aki elengedte nekünk a szünet előtti hetet.

Másnap aztán gyerekésszel meg kellett látnom, hogy az édesanyánk halálos ágyához hoztak haza bennünket. Kicsinyek, nagyok, mind együtt voltunk és vagy tíz nap múlva ott álltunk hét testvérek, amikor édesanyám a hívó lélek szent régiókban járó hitével mondta el az utolsó Somát... Hát most már a kadismondás kötelességével mentünk vissza a vakáció után Bonyhádra. A lassan dőcögő vonat alkonyatkor áll meg Hidason, onnét még egy fél óra kocsin Bonyhád. Mire beértünk, este volt. Hideg, zimankós téli este. Dideregtünk és ebben a fázásban mintha most éreztem volna meg legsiralmasabban, hogy meghalt az édesanyám. Most, hogy így ketten, én meg a három évvel idősebb bátyám, megint az idegenben voltunk, átnyilalott a szívemen az árvaság tudata.

– De mi lesz a mai Kadissal!

Hét óra felé jár az idő és bizony télidőben négy után van estiima. Mi lesz a ma esti Kadissal? Ezt nem lehet, nem szabad elhagyni. Mit csináljunk?

Svarc bácsi, a mi derék kosztadó gazdánk tud egy megoldást. Itt van a mi házunkban a jesiva, menjünk föl oda, kérjük meg a bócherokat, ők majd imádkoznak és mondhatunk Kadist. Nem szabad soká gondolkodni, futunk is már az udvarra, föl az első emeletre, a bész hamedresbe.

Néhány szegény fiú szomorú lámpavilágnál ül a szobában. Nincs mit vacsorázniok, hát tanulnak. Megmondjuk neki, mi járatban vagyunk. Nagyon szeretnénk, ha egy kis min jet állítanának össze és imádkoznának, hogy aztán Kadist mondhassunk.

Jámbor, csöndes legénykék mindannyian, – mi az, mi lehet az oka, hogy mégis olyan haragosan néznek ránk?! Csak nem azon akadnak meg, hogy neológ a házigazdánk! Ez nem lehet. Hiszen ismernek bennünket, azt is tudják, hogy az Ádler Gedalja tanít bennünket. Meg aztán egy kadissal ki kell 'segíteni mindenkit, akárki is legyen. Végre is, a micve az ő lelkük üdvössége. De hát akkor miért mérnek végig bennünket olyan haragosan mustráló tekintettel?

A legöregebb bócher megszólal végre.

– Meghalt az anyátok! Mikor halt meg!

– December harmincadikán.

Egy kicsit gondolkodik. Az ujjain számit valamit.

– Nem jól van. Zajin Tévészkor halt meg az anyátok. Értitek: zajin tévészkor, így kell mondanotok.

– Igen, akkor.

– Hát jó, mindjárt imádkozunk. De előbb a kalapotokról vegyétek le azt a fekete szalagot.

Nem értették a kívánságát. Hát megmagyarázta. Megmagyarázta az ő kurtán és szigorúan tartott magyarázataik módján.

– Ti kadist mondtok. Az Ő nagy hatalmát és jóságát magasztaljátok. Nincs semmi szükség arra, hogy a kalapotokon fekete szalagot viseljétek. Ez chükeszegaj. (Így mondta egy szóban a chukas hazogójim, az idegenből átvett szokás megjelölését.)

Levették a fekete szalagot és megkezdődött a majrev. Elmondtuk a kadist.

Ádler Gedalja fölolvasta előttünk a gyász törvényeit. És igazat adott kollégájának, aki kifogásolta, hogy a gyász közkeletű szokásainak külsőségei közül átvettük a fekete szalagot.

Chükeszegaj: akkor hallottam először ezt a szót.

Hanem azóta viharos, nagy idő múlt el. De bánatos esztendők multán be sokszor megszem a morzsák mellett, amiket fölszedegtettem az Ádler Gedalja asztalánál. Néhány szemet a misnából, néhány mesét a midrasból, egy-egy akkordot innét, *egy-egy színt és melódiát* amonét ... A legidősebb bátyám, aki az első vakációra hazavitt Bonyhádról, öt év múlva utána ment az édesanyámnak. És itt hagyott bennünket még előbb két kis testvéreim, aztán az édesapám, a nővérem és háború után Viktor bátyám, akivel együtt hallgattuk a szent tant... Sebek, sebek és csapások az én évgyűrűim. A hét testvérből, aki az édesanya szemének utolsó üzenetét vette át a gerendás szobában, a hét testvérből ketten vagyunk...

És Ádler Gedalját sok-sok esztendeje nem láttam.

Megyek a háború télidején a templomba édesanyám halálának évfordulóján, kit találok ott, – Ádler Gedalját! Alig ismertem meg. Borkereskedő Szlavóniában. Megöregedett, őszbe játszik a haja.

– Zajin tévész! Emlékszem – mondja – a doktor úr járcájtja.

Az imádság végén ő is mond Kadist. Megtudakolom, kiért.

– A kis unokám helyett. A fiam (– csak a hívő ember hangjában van annyi nyugalom, aho-

gyan ez a koraősz ember beszél –) elesett Mitrovicánál. A kis unokám kétéves, hát az ő kadisát mondom el.

Együtt megyünk az utcán. És elmeséli a fia sorsát.

– Hős volt – büszkén mondja ezt. – A csetneki református pap írta meg róla nekem, hogy milyen hős volt. Megmentette a századát. Igazi hős volt. Itt a levél.

És elővette a tárcájából a csetneki tiszteletes levelét. Felolvasta. Szinte kívülről tudja már minden szavát. Sokszor olvashatta.

„... a fiával én mondtam el a haldoklók imádságát. És én temettem el, dicsérve hősi sírja fölött az Egyisten nagyságát, hatalmát és jóságát...”

– Derék ember. Jó pap – mondom Adler Gedaljának.

– Az az, nagy jót tett velem. Elmondta a fiammal a videt...

A csetneki tiszteletes egy zsidó katonával elmondotta a videt, az utolsó bűnvallomást... És búcsúztatót tartott a sírjánál.

Adler Gedaljának csodás a memóriája. Még az én dátumomat is tudja. Zajin tévés: erre is emlékszik. A chükeszegajra, amiről nekünk akkor bölcsen, meggyőződéssel magyarázott, nem gondol...

Avdóle

A ki tudós, hozzáértő ember, az Purimkor is megtalálja a maga illetékességét és hivatalát. Nem kell mindjárt a dolgok könnyebb, epikureusi fajtájára gondolni. Nem a sütésfőzés kunsztjának nagyszerű tudósai jutnak eszembe, de a Purimnak egy olyan biztos ítéletű korifeusa, aki – anélkül, hogy akár sejtené is, minő komoly a reszortja – iparművészeti tekintély.

Azonban nagyon-nagyon haloványak, sápadtak és fakóak ezek a szavak: tudós, szaktekintély, korifeus. Hát iszen igaz, tudós is, korifeus is a javából, ám ezzel keveset mondok.

Mert az én emberem több mindennél.

Ha egy finoman tudálékos szóval meg nem sérteném, hát ráfognám, hogy ő a kile connaisseurje, a kile Kennerje. Ez már valahogy megközelíti igazi, valódi mivoltát. De még ez se fõdi ízlésének, bírálóképességének, szimatjának és tudásának teljes tartalmát. Mivelhogy értéke szerint, akiről im, messzi-messzi idők purimjára visszanezve, emlékezem: az én emberem a connaisseur is lepipálja. Hogyisne, amikor ő az igazi, az egyetlen – mév.

Ez már teszi.

szakértelmes tisztsége a községben.

Még hozzá, ahogy mondtam, iparművészeti a szakma! El se hinné, aki a Purimból mindössze a kindlit, flódnit és szövetségestársait ismeri. Minek ide iparművészeti A halhoz, az édességhez csak étvágy kell. Meg egy kis borocska, meg egy kis jókedv. Azonban az én Mévnem purimnak ugyan csak nevezetes kellékével törődik. Az ő dolga, az ő gondja, hogy beszeresse szépséges Eszter királyné krónikájához az ünnepi illuminációt: a díszvilágítást, a Havdalát, vagy ahogy mi mondtuk gyerekkorunkban: az Avdólet.

Ez oszt az igazi szenzáció! A százfonatos, hatalmas: piros-fehér-zöld avdóle. A közepén nagy-nagy koszorú, beléfonva kezdőbetűkkel a Dombóvári Chevra Kadisa teljes címe. A vége felé meg díszes markolat, akárcsak egy hadvezér kardján. Hogy csodáltuk! hogy büszkélkedtünk a láttára!

Száz fáklyafény nem loboghatott ilyen ünnepélyesen, mint ez a két Avdóle a megila jobb- és baloldalán.

Hazavitték a csodaszép avdólét. Ilyennel – azt tartom – Zsidóországban is csak királyok búcsúztatták a szombatot. És most ők egész esztendőn át ezzel dicsérik a Teremtőt, aki elválasztá szent szombatját a köznapok sorától. Vagy talán nem is használják ezt a mesés szép purimi ajándékot, hanem odateszik az aranyrámás tükör mellé, hadd lássák, hadd csodálják a vendégek. Ilyen úgy sincs minden Kileben.

Bizony nincs.

Mert más az, ha úgy szimplán megveszik az

avdólet és megint más, ha az én mévnm már úgy egy hónappal Purim előtt bemegy Mágocsra és a mágocsi mézeskalácsos mesterrel töviről hegyire megtárgyalja: *milyen is legyen* hát az idén a dombóvári avdóle...

Igen, be kell mennie Baranya-Mágocsra. Hogy miért nem otthon rendelik meg az avdólet, ennek nem az az oka, mintha a helyiipart nem becsülnék. De inkább az, hogy a bábosság már negyven esztendővel ezelőtt is múló, gyöngülő mesterség. Nagyon meg kell erőltetnem a memóriámat, ha Radies majsztramra emlékszem, aki tán az utolsó reprezentánsa az én pátriámban a mézeskalácsosságnak. Azontúl nincs bábos Dombóváron.

Furcsa. Vasút, vicinális egyre több, lélekszámokban megduplázódik a község, Degovics cukrászmester úr már nemcsak nagyvásárkor, de köznapon, igen, közönséges hétfőn, kedden és szerdán is készít fagylaltot, villamos világítás mindenfelé, járásbíróság, főgimnázium, fejlődés, rohanás a nagyváros felé, – de mézeskalácsos az nincs többé. Radies uram volt az utolsó bölény.

Hát ezért kell a szomszédba menni az avdóletért. A mágocsi bábos tudja is a módját, hogyan kell megkomponálni, fölcifrázni a purimi fáklyái Arasznyi széles a fonás: él, virít benne a piros-fehér-zöld viasz. Íze, hangja, muzsikája van ennek a művészi harmóniának. Azt hiszem nagy, nemes áhítattal készítették vala e rendeléseket a mágocsi bábosműhelyben a zsidók számára.

(A bábos-műhelyben! a mézeskalácsosnál!
Milyen fura tréfái is vannak az életnek! A kémény-

seprőipar mellett tán az egyetlen céh a mézeskalácsos, amelyik céhhatározat szerint zsidót nem enged maga közé. És mégis a báboshoz mentek a zsidók avdóleért és chanuka-gyertyáért. Nem vehették zokon a szigorú céhhagyományt. És szép, jó pénzzel bizonyították, hogy ők nem tartanak haragot az ellenséggel. Meg aztán, hadd világítson Hámán történetének a bábos, aki nincs a zsidó egyenjogosítás pártján ...)

Megvan hát a pazarszép avdóle, négy díszpéldánya a fonatosgyertya ritka művészetének. Ahogy csak az igazi mévn kigondolhatta.

A connaisseur befejezte munkáját, de még nem pihenhet.

Mert két férfiú áll este is, kettő reggel is a megila mellé: ez, ugyebár, széles e világon összesen négy balbózt Négy bizony, ami igen kicsiny szám ahhoz képest, hogy van vagy negyven chevralbóz, aki teljes jussal érzi, hogy ő éppen úgy megérdemelné végre egyszer azt az advólét, ahogy a másik.

Tessék most dönteni. Ketten vannak a chevregabek, de még ha póttagul a cödokegabet is bekérik a tanácskozásba (az utóbbi nem illetékes a purimi dolgokban), akkor se könnyű határozni: kinek is adjuk az idén az avdólét! Ha ez kapja, megorrol az, ha annak adják, megbántódik amaz. Sorsolni volna legkönnyebb, legkényelmesebb, de ezt nem lehet. Mert az avdóle, ez itt a fontos: kóved, nagy, becses megtisztelés. Lutri pedig nem adhat megtiszteltetést. Hiába, dönteni kell! Könnyű volt Ahasvérusnak, aki uralkodott Hódútól Kusig, száz-

huszonhét országon, – de kellett volna csak neki a négy avdóle kitüntetettjeit megválasztania, elment volna a kedve attól, hogy lakomát készítsen minden királyának és szolgájának, a kormányzóknak, Perzsia és Média seregének és az országok fejedelmeinek ...

Jószerencse, hogy Eszterböjtöt is adott a sors. Böjtnapon higgadtabban gondolkodik az ember. Megértőbbek vagyunk ilyenkor egymásközt, politikusabbak is vagyunk tán, mint máskor, szóval Eszter-tajneszkor mégis csak eldől, ki kapja az advólet Elvégre, akire nem jut az idén, várjon még kicsit, éljen egészségsben száz éven túl, majd kap ő is advólet.

Sorba megy a tisztség, mint a batai bíróság. Azonban a döntésben észre kell venni egy nagyon finom megkülönböztetést, afféle osztálybeli, rendbeli tagozódást.

A négy avdóle tisztje kétfajta balböjt tüntet ki.

Nem egyívásúak a hívők. Vannak, akik cadikok, meg vannak, akik már összehajtott taliszt viselnek. Az öregek között még nem ritka a bentajre, a fiatalok már enyhítenek a reglamákon. Hát a két árnyalattal akarva, nem akarva, számol az avdóle purimi haditanácsa. Hogy pedig e különbségek egyébként elmosódó vonalai most egyszerre élesebben jelentkeznek, ennek is megvan az oka. Kétszer olvassák Eszter krónikáját: este meg reggel. A bölcs tapintatú gäbe az esti két avdólet annak az újabb, fiatalabb nemzedéknek szánja, amelyik inkább este járatos a templomba. És reggelre jut a hívőbb hívőnek a tisztesség, aki sach-

riszra is fölkel. Zsidó szív, okosság, tapintat és politika így tesz igazságot a súlyos purimi problémában.

Így van-e még ma is! Nem tudom. Be rég is volt, amikor az édesapám bement Magocsra a báboshoz!

Arabeszk, meanderszalag, százfonatú viaszgyertya tarka ciráda ja, dus ornamentikája, hej. vibrál-e még valaha oly édes muzsikával, olyan áhítatos, tiszta örömmel a szívemben, mint akkor régen! Ádár hónap tizennegyedik napjának estéjén, amikor megláttuk a templomban a csodaszép, sudár avdólét...

Tisebov

Mi itt lent, kisfiam, böjtölünk és sírunk. Minden időknél fájóbban érezzük: romlásnak és pusztulásnak micsoda rémsége volt a Szent Város eleste! De az angyalok, a kegyes ég szelíd, jóságos lakói, mire feljő az esticsillag Tisebov után, hallják a Szózatot:

– „És én össze fogom gyűjteni juhaim maradékát minden országokból, ahová eltaszítottam őket, és visszahozom őket tanyájukra, és majd szaporodnak és sokasodnak. És állítok fölējük pásztorokat, hogy legeltessék őket. Nem fognak többé félni, és nem rettegnek, és nem lesz köztük hiány...”

Az angyalok látják a Várost, látják az országot, a szentélyt. A Libanon cédrusai szebbek, mint akkor voltak, a legelők kövérebbek, gránátalma illata a levegőben, öröm, boldogság és jólét virít a Tan szerelmeseinek arcán.

... És az angyalok seregében, – látod, látod, ott balról – szerényen, csöndesen áll Brünn Zsigmond.

Kicsoda Brünn Zsigmondi Aki Jehuda számgel nézik.

tárat, vagy a telefonkönyvet, és azt mondja: tesék, Brünn Zsigmond házikenyérsütő, VIII. Karpfenstein ucca I. József 309–24.

De az én emberem csak így beszél nekem róla: Jour Friend ... A te barátod ...

A kis arab zsidó, aki földézi emlékét, dísztolakkal, selyemkendőkkel, keleti csecsebecsékkal járja a fürdőket és nyaralókat. Találkozol vele Gasteinban, Bártfán, Karlsbadban, Balatonaligán, Pörtschachban és Hévizén.

Tizenöt évvel ezelőtt a kis stájerországi Rohitschban rakosgatta az uccán egy abroszra a portékáját és zsidóval elegyített angolsággal nagyon nagy buzgósággal kínált nekem egy strucctollat. Szinte vágatva licitált lefelé, már alig volt ára a tollnak. Csaknem ajándékul akarta odaadni nekem.

– Mért ilyen olcsó? – kérdezem.

– Mert el kell utaznom.

– Sürgősen ?

– Nagyon sürgősen. Neked, testvérem, (olyan szépen hangzott: I tell you, my brother...) megmondom mért. Szaladok innét. Azt se tudom hova, talán Marburgba, talán Trientbe, talán Kanizsára. Tudod, holnap este tisebov van, és itt nincs min je.

Hát ne add ilyen olcsóért se a strucctollat, se a boát, se azt a gyöngyházast legyezőt. Itt maradhatsz Rohitschon. Bőjtölhetsz itt, és elsírhatod holnap este Jeremiás siralmait, az Échót, tisebovkor meg a Kinauszt. Gyere el a Kurhausba, az első emeleten, a nyolcas szobában van minje.

Samje Nadir, a kis vásáros zsidó, kicsit euró-

pai, kicsit afrikaifajta, a hetedik mennyországba röpönt boldogságában. Istennek ilyen kegyes-sége! hogy ő meggyászolhatja Jeruzsálem pusztulását! hogy ő sírhat az Échónál tisebov estéjén... Rohitschon, ezen a zsidótlan helyen, ahol ő nemcsak a majntegon át, de máskor is csupán tejeset eszik, – ilyen szhie, ilyen menyei ajándék ...

Ott volt a nyolcas számú szobában, a Kurhaus első emeletén. Leült a padlóra, úgy rakta egymáshoz a lábait, ahogy csak a keleti ember tudja. A Kinausz egy-egy strófáját persze ő is recitálta. Nem úgy, mint mi, lágy, dekreszcendós dallamokkal. Vontatott egyhangúsággal, a melódiátlanság gyászával. Zokogott a szava, de fekete szeméből kicsillant a reménység, hogy meg-lássátok, testvérek, fölépül majd a Város ...

A böjtnap végén, este, ahogy a kis fürdőhelyi minje hazaballagott, megkérdezett:

- Ki az az ember, akié a Tóra?
- Egy pesti lisztkereskedő.
- Hogy hívják ?
- Brünn Zsigmondnak.
- Jó. Derék zsidó.

Magam is igazat adtam neki. Brünn bácsi elment betegen kúrára, és magával vitte a tóráját, meg a rabbiját a Baross-utca egy kis egyleti templomából, és összegyűjtötte a diaszpóra zsidóit tisebovra, szombatra. És elnéző volt másokkal szemben. Meg se ütődött, teszem, azon, hogy én fehér tenniszdresszben énekeltem Jeremiás siralmából ...

Többé aztán nem láttam Brünn bácsit. (A rabbija elem tűnik itt-ott a Kazinczy uccában. Ilyenkor azt gondolom, de szép volna, ha valamelyik milliomos elvinné magával nyári üdülésre. Ráférne. A milliomosra is.)

Hanem Samje Nadirral a háború utolsó esztendejének tavaszán találkoztam Pöstyénben. Alig-alig volt portékája. Nyögte szegény a háborús konjunktúrát, nem voit se selyme, se korálja, se gyöngye, se tolla. De nem panaszkodott. Inkább még ő vigasztalt engem. Hogy majd elmúlik a háború. Hogy majd segít az Isten.

– Those, my dear Sir, who say there is no God, would be glad to believe it... (Akik, kedves uram, azt mondják, nincs Isten, örülnének, ha hihetnének benne...)

És leadván a kis arab zsidó portéka helyett a maga hitét, megkérdezi:

– Mit csinál a Brünn Zsigmond úr? Az én tisebovi balbózm!

Megmondom neki a szomorú újságot: meghalt néhány évvel ezelőtt.

Néz, néz maga elé Samje Nadir. És eszébe jut megmentője, jótevője, aki tisebovhoz, Jeruzsálem meggyászolásához, böjti tóraolvasáshoz juttatta. Eztán ezt mondja:

– A ganédben pihenjen. Ő látja a nagy palotákat, látja a királyi trónust, a szentélyt Jeruselahjmban. Lássa is mindörökké ... Megérdemli. Legyen áldássá a cadik emlékezete.

Samje Nadir villogó szemén átszalad egy könnycsepp.

Hát igaza van.

A lisztkereskedő, a házikenyérsütő a Karpfenstein uccából, ott van balról az angyalok seregében. És nézi, nézi, hogy véres valóság megint, amit akkor Jeremiással sírtunk, hogy háború zaja van az országban, és nagy romlás! Mint vágatott le és töretett el az egész föld kalapácsa, mint lett pusztulássá Babel a nemzetek között...

De látja, igen, Brünn Zsigmond látja Ciont ragyogó pompájában, Salamon templomát, a két oszlopot, a kilencvenhat gránátalmát, a fényt, a dicsőséget...

A rohitschi tisebovért kapta ezt a jutalmat... Vele utazott üdülésre, pihenésre, gyógyulásra a Tóra.

Most is ott van vele: angyaloknak olvas föl belőle...

Az a másik Tóra, amit most is Karpfenstein uccában őriznek, hasonlatos ehhez. A másolata ennek. Az igazi fölszállt az égbe, amikor a kis, vékony, szelídszemű lisztkereskedő lelke a Sömá szárnyán a magasságba röppent...

HAZAFELÉ

Hazafele... Széderre...

Haza! haza széderestére. Siessünk, hogy haza-
érjünk még Erev előtt egy nappal!

Érdeemes sietni. Aki résztvesz a kovászos morzsák egybegyűjtésében, utána finom, jó vacsorához jut. A purimi maradékot elköltötték még Nagyszombat gódeolvasó délutánján, de a füstölthús, meg a pompás hajdúkáposzta az Erev előtt való estére maradt.

Az apám sütötte nyáron a füstölthúst, téli gondoskodásának magakezelte büszkeségét – itt a tavasz, itt a Pészach, nincs tovább kegyelem a háztartás kovászos, nempészachi foltjai számára. A morzsákat bebugyeláljuk egy fakanálba, eljön érte holnap a község követe, hogy aztán elégesse a sok-sok chomecos maradékot, amit minden házban egy-egy fakanálban kap meg. Hozzá mindenütt két-három tojást...

Így volt ez régen, kisfiam, minálunk, otthon.

Otthon!

Amikor kilenc-tízéves korban gimnáziumba kerültünk, akkora már az idegent jártuk. Ahogy aztán megolvadt, közeledett a tavasz, számoltuk a

napokat, gyün, gyün már a Pészach és megyünk haza.

Haza, széderestére! Negyven évvel ezelőtt Bonyhádtól Dombóvárig nagy-nagy messzeség volt. Két-háromórás vonatolás, de előbb Bonyhádtól Hidasig, az állomásig fiákkeren kellett menni. Fiákkeren!

Körülményes és drága utazás kettőnknek: nekem, meg a bátyámnak. A fiákker elkér kettőnkért hetven krajcárt, vagy legjobb esetben, ha megszán bennünket, elvisz hatvanért. No már most, a vasút Hidas-Bonyhádtól haza, persze harmadik osztályon, hatvan krajcár mindegyikünknek. Ez így nagy pénz. Igaz, bizonyítványt is viszünk haza, mégis sok pénz.

Szerencsére Baross Gábor zónatarifája néhány esztendeig a szomszédos forgalomnak kedvezett. Közlekedési politikához nem konyítottunk, mégis kiesztük, hogy a bonyhádi állomás első kis megállójáig kell csak eljutni, Nagymányokig – és onnan már tizenöt krajcár Dombóvár.

Bölcs, praktikus megoldás. A csomagunk egy kis batyu, benne egy kis fehérnemű, meg egy skatulya. Ezt elvihetjük könnyedén.

Hát mentünk, bandukoltunk Mányok felé. Tavaszi reggelen, friss, virágos úton. Elégedetten, egy kis elemózsiával a zsebünkben, amivel a jó kosztos-nénink látott el bennünket.

A fejünkön új kalap. A régi ott volt a skatulyában. Az új kalapon finom, módos, városi fekete szalag. Az édesanyánkat gyászoltuk. Zaj in Té vészkor halt meg és mi el nem mulasztottuk egyetlen

Kadisát sem... A régi kalapra otthon még olyan falusias flórt varrtak. Azt hittem, itt a mányoki úton az öreg fák is az én új, zöld kalapomat nézik, meg rajta a fekete szalagot. Finom úri portéka: háromötvenért adták. Milyen jól passzol majd az új ruhához. Mert otthon új ruhát is kapunk.

A bátyám esze bizonyára nem járt ilyen boldságokon. Ő már tudós, okos és nevezetes diák volt. Negyedista a bonyhádi gimnáziumban! ez volt akkor ott a legfelsőbb osztály. És a kevés zsidó diák között a bátyám az első, a tisztajeles. Ezenfelül gemóret is tanult, azt mondták, rabbi lesz belőle. Az apám is úgy akarta ...

(Az élet azonban másképp rendelkezett. Avigdor ben Avróhom – csak ügyvéd lett. A bonyhádi jesivát, a misnát, a nagy pilpulokat és a kis meleg történeteket mégse felejtettük el. És Széderestéinken régi-régi emlékek dala hárfázott lelkünkben. Jóisten, már a nyolcadik széderest, hogy drága bátyám a Ganédenből zümmögi felénk a közös nige-neket...)

Hát megyünk Mányok felé. Porzik az ut, a fordulónál egy parasztkocsi kocog. Hidasi sváb pipázik elől nyugalommal.

Hátul, a saroglyán három legényke gunnyaszt. Szent harmónia! három tincses hallgatója a bonyhádi talmudiskolának. Megáll a kocsi és a három apostolok leszállnak. Leszúrja mindegyik a maga két-két négykrajcárosát, a borraivalót és gyünnek felénk.

A három apostolt jól ismerjük. Kettő a jesiva fiatalága közül való. A vezérük idősebb és híres-

ség. Azt mondják: szróre, módos fiú, az apja gazdag ember, bortermelő a Hegyalján. De mivel ő is a nyomorúság iskoláját járta, hát a fiúnak is meg kell tapasztalnia, hogyan nevelődik az írás népének fiatalága.

A tapasztalás kissé elméleti. Mert míg a többiek a jesiván igen-igen szűkös kenyéren élnek, ő semminek sem érzi hiányát. Rendes lakása van, reggelit, ebédet, vacsorát egy helyen eszik! És a ruháján, meg a finom okuláján is látszik, hogy elegendő pénzt kap hazulról. Tíz forintot egy hónapra! Talán tizenkettőt is ...

Ő az uraság a bócherok között. Ehhez képest kapta is a tisztséget, hogy a két fiatal – mint a jesiva pénzügyminisztere vagy kincstárosa – vándorútján kísérje.

A három legény a talmudiskola kis menzájának, a Mezejnesz chevranak delegátsága. Minden esztendőben bejárják a túladunai községeket és begyűjtik a menza számára való egy-kétforintos hozzájárulásokat.

– No, – szólít meg bennünket a vezér – gyalog! gyalog!

És mindjárt hozzáteszi (– el nem mulasztaná, hogy a maga latinnyelvbéli jártasságát nekünk, diákoknak, meg ne mutassa):

– Per pedes apostorolum...! Csak nem akartok Dombóvárig gyalogolni!

Úgy lesajnálja a gyaloglást, mintha bizony ők szalónkocsin tették volna meg körútjukat.

Megkérdezzük, merre jártak és kiderül, hogy a Nagyszombatot éppen nálunk töltötték. Az

apám vendégei voltak. Minden esztendőben meg szokták látogatni. Neki is, nekik is nagy öröm ez a vizit.

– Ezek, ezek a Tóra őrizői! – szokta mondani az apám, ha jól levizsgáztak előtte.

El is látta őket minden jó falattal, nagy-nagy vendéglátó tisztességgel.

Átadták a hazulról való üdvözlést. Viszonzásul kaptak tőlünk az elemózsiánkból. Testvériesen megosztottuk a kenyerünket, meg a csemegénket. Mi volt a csemegéi Aszaltkörte, meg néhány fonyadt alma.

A finom uzsonna után az apostolok vezére megmutatta, merre vezet a rövidebb ut, át a szántón, a mányoki bakterházig. Elváltunk.

De nem azért tanult gemöre után, esténként latinul, hogy búcsúzóul el ne süsse számunkra a maga vergiliuszi mondatát:

– Macte animo, generöse puer, sic itur ad astra! (Bátor lélekkel, nemes ifjú, így jutsz a csillagokig!)

Ígaza van. A csillagos menyország se lehet szebb, mint a pöttöm kis diáknak az otthon... Az ünneprekészülődés, a nagytakarítás, a laskasütés. Holnapra lehozzák a padlásról a húsvéti edényeket, a laskakávét óriás ibrikjeit. És előkerül pecsétetes üvegeiben az ünnepi bor...

Elmélázva eképpen, lám, lám, alig egy kis másfélórás gyaloglás és helyben vagyunk. Mányokon. Kicsit elfáradtunk, de se baj. Pihenünk a vonaton és délután kettőre otthon vagyunk...

Így utaztunk negyven évvel ezelőtt, gyalogosan, vonatosán haza, – az ünnepre.

... A szeder, kisfiam, az ezeregy mese éjszakája ... Sok, sok ragyogó drága mese bus és szép estéje. És nékem (– az apámra, az anyámra, rég eltávozott szeretteimre, a mi népes, nagy szederasztalunkra, gerendás szobánkra gondolok –) sok, sok édes, illatos emlék tavaszi muzsikája...

Elmondjuk: aki éhezik, jöjjön be hozzánk és egyék, aki szűkölködik, térjen be hozzánk és telepedjék le a mi asztalunkhoz. Szépen elmondjuk a hagadai vendéginvitálást, – és én – kisfiam – olyan szívesen, olyan igazából sírnék ehhez egy strófát...

Könnyekkel telik meg a szemem és a könnyek fátyolos délibábján át a messzeségben látok két kis zsidó diákot, aki ballag hazafelé. Haza! haza! szederre...

Kihúlt a kemence...

Ez a pászka, amit kenyérjegyre engedélyez nekünk a háborús és háborúutáni ínség, ez a pászka: a sanyarúság kenyere. A mienk régen, otthon, másmilyen volt. Igaz, elmondtuk róla, hogy a sanyarúság kovásztalan kenyere, de a Pé-szachunk bizony örömműnep volt.

Oh, az örömeűnek, kisfiam, egészen különös ize volt. Nem úgy vártuk a Pé-szachot, mint a többi üűnűnűpet. Ez a tavaszt jelentette: a szabad levegűn való hancúrozást, a kifutót, a golyózást, meg az új ruhát, az új kalapot. És a nagyszerű, ropogós finom laskát. Amibűl széderest elűűtt em-berfia nem ehetett. Addig legfeljebb a szagával csiklandozhattuk az orrunkat. Ezt meg is tettűk.

Délutáni iskola után elnűztűnk a Calel bácsi sűűtűje felű, ahova a friss laska nagyszerű illata ugyancsak csalogatott bennűnk.

Hogy kicsoda a Calel bácsi!

Hát egész esztendűűn át a legcsűndesebb em-berke. Kirakja minden szerdán a cserűpedűnyeit a piacon és – már amennyire tűle telik – még ud-varias is a vevűihez. Külűnűsen, ha üűnűnevalűű lábast, tálát, vagy ibriket kérnek.

Mert ez az ő világa. Purim után ő már sze-

mélyiség.

Valaki.

Reb Calel.

Úr és teljhatalom a maga birodalmában: a laskasütőben. Hogyisne. Hiszen nemcsak Dombóvári látja el ünnepi eledellel, de az egész környéket, Szakcsot, Döbröközt, Szekcsőt, Vásárosdombót, Pulát, Atalát; itt egy falut, ott egy pusztát, az ő gondoskodása ér el messze-messze, ahol egy-egy zsidó ház tisztogatja, csinosítja magát Pészachra.

Nagy munka ez! Nem is emlékszem Calel bácsira másképp, csak offenzívában. Vagy kiabál, vagy szalad, vagy szidja-korholja egész hadseregét. Félnek tőle a laskasütőlányok, talán még a gép is.

A gép! Bizony masinával dolgozik. Ilyen csodát is csak a Pészach hoz: masina sodorja vékonyra a laska tésztaját...

Harminc-negyven évvel ezelőtt aligha volt más gyárüzemi gép a sáros Dombóváron...

De ne olyan büszkén! A gép nem minden. Pacakázni még se szabad a vevővel, még kevésbé a hitközséggel. Reb Calel egyszer nagyon-nagyon megjárta a maga ridegségével. Amire még legrosszabb álmában se gondolt, a hitközség kiadta a jogosítványt a második laskasütőre. Calel bácsit detronizálták: megszűnt az egyeduralma. Csoda-e, hogy még a füst is haragosabb színben kóválygott a kaszinó felé az ő telepéről, amikor ez a csúfság megesett vele!

– Majd megfizetitek az árát! Ti, ti fizettek majd. Mert ki az az én konkurrensem? Hát van

az egy igazi laskasütő! Majd ráfizet a bátorságára. No és olyan ember ez a Hermann Bernát, hogy tudomisten, bevasalja rajtatok a kárát.

Így lamentáltak a laskakemencéből fölszálló füstgomolyagok.

A baranyai oldalon pedig Hermann Bernát sütötte a laskát. Ő is kiabált, ha lehet, ő még vadabb volt. A tekintélyimádást nem szívtá magába az anyatejjel, beleharapott a legjobb emberébe is. Nem rossz szándékkal, inkább passzióból. Sikerrült-e a sütetje, nem-e, ne kutassuk. Egy bizonyos: negyvenöt esztendeje, egyetlenegyszer kapott versenytársat Friedenthal Calel uram a laskasütésben, azóta se. Maradt egyederuralkodónak halála napjáig.

De tovább is. Most már szelíden, megbékélten néz le a magasságból a dombóváriakra és talán hálálkodik is.

– De ilyen tisztesség! Ennyi kóved! Ezt nem reméltem. Hogy ti ilyen jók, ilyen hálás emberek tudtok lenni...

Amióta ugyanis bezárta a maga kemencéit Calel bácsi, azóta a dombóvári izraelita anyahitközségnek nincs saját laskasütője. Egyszer, régen kettő is volt, ma egy se...

Ha majd az ősszel elmegyünk a temetőbe, ezt se mondjuk meg az öregeknek. Tudod, kisfiam, ők még abban éltek, hogy ők egy nagy, egy erős község vezetői. És olyan rátartóságok voltak mindenre, ami az ő községük dolga volt. Nekik ugyan mutathatták a selyempapírvékonyosságú bonyhádi maceszt, a forsrítottkét, a neológokét, nem impo-

nált nekik ez se.

– Ha akarja, a Calel is süt ilyet. Csak éppen be kell igazítania rája a gépét... A gépét!

Ma már nincs sütő. A gép, istenem, a gép, talán valamelyik hadiműhelyben is kattogott azóta, négy véres esztendőn át, és a finom gép, a csodálatos, talán bizony srapnellhüvelyeket préselt...

Igaz viszont, hogy új tisztség támadt a kilében. Purim óta nagyúr az összeíró. Ki ez? Hát aki összeírja: kinek mennyi maceszt hozzanak Högyészről, Kaposvárról.

Högyész... Valamikor, régesrégén a högyészi rabbi jött el nagyszombaton kedvelt dombóvári híveihez, hogy figyelmeztesse őket az ünnepi rend szigorára. Ma a laska jön onnét Dombóvárra. Szellemi táplálék után a testi. Nincs vállalkozója a laskasütésnek. Nincs sürgés-forgás az alsóuccában Pészach táján.

Milyen nagy nap volt, amikor levittük a ládát, hozzá a fehér abroszokat! Laskát süttettünk. Mert mi nem a raktárról valót kaptuk. Az apám maga ügyelt a sütésre. A szédertál három macésza vastagabb volt, a többi olyan vékony, de olyan vékony, hogy Pészach első napján, a reggeli-ima után kijárt mindig a friss dicséret Calel bácsinak:

– No, az én laskám... Valóságos manna... Az igaz, a borunk se marad el mellette. Küldjön el, reb Calel, egy pintes üveget. Ízlelje meg...

... Más volt – fiam – az a régi tavasz. Más volt a régi Pészach. A mai még mindig a háború emléke. Múzeumba kellene vinni a kávésbriket, amit minden esztendőben lehoztak a padlásról a

húsvéti fölszereléssel az egyik bátyámnak. Egy liter tejeskávé fért bele! Óh, ha a közélelmezés háborús főhatalma ezt látta volna ...

Lesz-e megint laskasütő Dombóváron!

Az anyahitközség csak nem megy Örökké a szomszédba pászkáért. Elvégre, ami a kegyeletes tiszteletet illeti, a Calel bácsinak tökéletesen elég, hogy nyolc-tíz esztendeig nem töltötték be diszes helyét. Nem akarja ő a gánédenben, hogy a dombóváriaknak ne legyen már sohse rabbijuk, se macsesütőjük ... Csakcsupán felemelt adójuk... És sok-sok szép, meleg emlékük az egyszerű, jóemberek egyszerű és jó világából.

Szijem

Neked, kisfiam, kiváltságos ajándékot ad a szabadság tavaszi ünnepe. Eddig nem tudtál róla. Kicsi voltál és a kiváltságodban, a te külön jogodban és külön kötelességedben helyettesített a mi pátriánkból való követünk.

Valamikor régen, otthon, az újtemplomban az éneklés körülrajongott mestere a te helyettesed. Később, hja az idő eljár fölöttünk, a pávauccaiak nyugdíj nélkül nyugalmazott pesti előimádkozója. Nemesember, főpapi sarjadék: kohanita. Az édesapám vette nagy-nagy ideje nevelése alá, amikor Frey Izrael uram a nyolcvanas években Högyészről, Nagyabajomból a dombóvári főkántorságig avanszált... Az ő konvenciója, hogy helyetted, kisfiam, esztendőről-esztendőre elmegy a szijemre: az elsőszülöttek lakomájára.

Hát ez a lakoma a te kiváltságos ajándékod!

Aki elsőszülött, annak külön joga és külön kötelessége van, akárcsak a herceg Eszterházyaknál a majoreszkónak. A tíz csapás emlékezetére vagyon ez így rendelve. Amikor Fáraó makacsul és állhatatosan ellenszegült az isteni parancsnak, – lesújtott a tizedik csapás az elsőszülöttekre

megelőző napon böjtölnie kell. Azaz, hogy böjtölnie kellene.

Mert van fölmentés a böjt alól. Ha a gyülekezet írástudója, papja, tanítómestere befejezi holtigvaló tanulásának egy-egy nagy könyvét, akkor ez olyan örömnep, amit lakomával illik megülni. És olyan ünnepi alkalom ez, hogy mindenki, aki értesül a tudós örömről, köteles osztozkodnia ebben az örömben.

A tudományokban búvárkodó férfiú úgy osztja be a maga mindennapos tanulását, hogy egy-egy könyvének befejezése Erev Pészachra jusson. És elérkezvén az utolsó lap végső passzusaihoz, nagy-nagy hálálkodással néz a magasságos egekbe és boldogan köszöni, hogy megadatott neki a kegyes ajándék, ennek vagy annak a traktátusnak a befejezése.

A befejezés annyit jelent, hogy szijum. Ezért a nagy ünnepi alkalomnak, hogy a szegény tudós megint gazdagabb lett az írás kincseiben, a mi falunkban Szijem a neve.

Nemde világos, hogy ünnepi lakomán kell dicsérni az Urat, hogy a mi Merénekn megint kitanult egy hatalmas talmudi könyvet! Az elsőszülötteket ezért várja Pészach előtt való napon a szijem lakomája. Méghozzá kora reggel, a reggeli imádság után.

Hát szerény, gyöngécske lakoma ez. Egy vizes zsemlye (valamikor hetet adtak egy hatosért), meg egy kupica törköly vagy szilvórium. Nem is a fogások, az ingyenceknek való falatok teszik a lakomát, de az öröm, és a tiszta, nagy öröm bensőséges, szív-

béli megünneplése. És ami a legeslegfontosabb: az asztalnál dicsérni lehet az Urat, aki kivezetett bennünket a szolgaságnak házából és aki adta nekünk szent Tanát...

Hogy pedig az elsősülött résztvett reggel a fényes, nagy lakomán, most már hazamehet, megreggelizhet és nem kell böjtölnie. Egy-egy ezüst pengő forinttal persze előbb megfűszerezvén istenfélő jámbor tudásunk örömnapját. Hadd tanuljon tovább – ha lehet földi gondok hijján – kedvvel, nem lankadó hittel a jövő esztendei szijemig... Isten segítségével...

* *

Maholnap, fiam, a kötelességek teljes súlyukban terhelnek és úgy illő, hogy magad menj el a szijemre. (A helyettesedtől nem vontam vissza a konvenciók megbízatást. De itt hagyott már bennünket, ő már az égi asztalnál hallgatja a szijem áldásmondását...)

Ennek a falusi szijemnek korareggeli mécsesénél, falatkenyeres lakomájánál: látod, élő valóság a tanulás és tanítás mindenekfölött való imádságos tisztelete.

A falu írástudója új állomáshoz érkezik abban a csodásan színes és gazdag világban, ahova az írás és a Tan igéi, vaskos, nagy kötetei kalauzolják. Szegényember, alig-alig van betevő falatja – és ma mégis ő a leggazdagabb. Lám, ünnepi lakomára invitálja Kol Jiszróélt, az egész gyülekezetet!

Nem hejehujás dárídó ez. Nincs itt trakta, nincs

itt roskadó asztal, nincs itt hal, vad s mi jó falat, nincs itt kirúgomacsárdafalát, – csak egy öreg, csöndes, kékszemű ember, aki boldog elégedettséggel mormolja a nagy könyv utolsó fejezetének zárómondatait, a végső Pószükot, hogy aztán elmondhassa a Hadron alochot, a boldog fogadkozást, hogy visszatérünk még ehhez a nagy könyvhöz és végül elmondja a rabonem-kadist: az írástudók külön hálálkodó imádságát.

Ilyen ünnep vár téged, fiam, Erev Pészach napján. Ez az a szijem, amely föloldoz a böjtölés terhe alól. Értsd meg, nem hatalombeli, vagy tekintélybeli magasság mentesít a kötelesség alól, de az írás, a Tanulás és a Tanítás szelleme: az Istenség sugározása. a Sechina, ami ott ég, ott lobog, ott ragyog a Tanban búvárkodók, a bölcsességben bölcselkedők szemében.

* *

Szabadság ünnepének közeledtén, Pészach erevének reggelén apostolian derűs nyugalom muzsikál a sanyarú életű, szegény tudós lelkében.

Hogysisne! Törvény parancsolja, hogy nyolc napig kovásztalan kenyeret együnk és – ahogy ezt törvény, szokás és hagyomány megszabja – a nyolc napra való kovásztalan kenyér fehér lepedőkkel letakart tiszta ládában várja otthon az ünnep esti áldást.

Akinek pedig az Úr már megadta kenyerét: – annak földi gond ne zaklassa lelkét. De nézzen szívbéli elégedettséggel, imádságos hálálkodással a ma-

gasba, Nyolc napra nincs parnószegondja, nincsen baja és gyötrelme ...

Messzi, magasságos tájakon jár a Szijem vendéglátó házigazdája. Tarisznyája ma telistele aranyos csecsebecsékkal, tarka, színes holmival: a Midrás virágos mezejéről a legszebb tavaszi virágokat szórja szét, amikor az estére kinyíló Hagada egy-egy versét, egy-egy szavát mesével, példázattal magyarázza. Adakozó jókedvében már érzi, már látja, hogy alkonyatra jön, jön Illés próféta.

És ahogy Elijóhu Hánóvi száll alá a földre, már sugja-susogja a szijem gazdájának fülébe, álomlátó lelkébe:

– Tanítónk, Mesterünk! Reb Májer! Csak rajta, rajta... Mesélj tovább, mesélj még egy mesécskét a tanítványoknak. Ilyen hallgatóságod nincsen mindennap!

– Látod, látod ott a sarokban két gyerekszem tüze csillog feléd ... Egy böchor, egy elsősülött, egy szegény kis zsidógyerek, öt kis testvére között a legidősebb. Gyerek I Dehogy az. Tizennégy éves és ma nagy úr! Az édesapja régesrég volt itthon utoljára szederen. A nagy világégés első esztendejében, a Kárpátokból hozta könnyes sóvárgás apai sóhaját az árva széderasztálhoz, az első estére. Másnap orosz golyó járta át a szívét. És tiszta lelke estére beköszöntött velem csöndes kis falujába, amikor engem, Illés prófétát, vártak az én serlegemmel ... Ne, ne sírjanak az árvák! Ez a kis böchor ma nagy úr, ma ő adja a szédert...

Neki mesél Reb Májer. Az ő arcát simogatja az öreg lányan zengő, szép szava. Mesél neki a köteles-

ségekről. Meg a jó királyról, aki maga mellé ülteti a szegényember fiát, akinek az édesapja ott veszett el a nagy csatában. Mesél neki az életről, amely kemény és nagy próbára tesz bennünket, amely csapásokat oszt, de azért nem szabad elcsüggednünk, bizni kell és hinni kell: megsegít bennünket a Jóisten, aki meghajlította Fáraóknak kemény derekát is...

Mese ez, kisfiam!

Vagy csak a Szijem tudósa cifrázza, díszíti mesével Hogy még tündöklőbb, még káprázatosabb és még dúsabb legyen a szegények gazdag Szederasztala!

Égi Mécses

(Ünnepi témák kisvendégeimnek Szédercstére)

*Virrasztásnak éjszakája égi jeladás késői
időknek: hogy megjelenik a Magasságos Isten
és magához öleli hívő népét... Léi Simurim
szimon hu löoszid lovau; eljaun ki vau jovau;
pokaud jifkaud am körauvau... (Az ünnepesi
Marávauszból)*

Eszkendőről-esztendőre írom a meséket chad-gadjó-utánra a fiainak, széderestéink gyerek-népének: a kicsinyeknek és nagyobbaknak, akiknek az édesapjuk már nem mesélhet... Virrasztásnak éjszakáján kivirulnak drága könnyes emlékeink, és a múltnak ködfátyolán át új meg új mesék fakadnak bús és szép emlékeink virágágyából.

Ti most már, édes fiaim, sok-sok mesét tudtok. Maholnap én hallgatom a ti szavakat. Nem adok az idén új mesét, de hozok nektek ünnepestére néhány ünnepi érdekességet. Olyat, amiről nem tud a Hagada, de szívük melegébe zárták a jók és nemesek, akik nagyon-nagyon szerették a szabadság széderestéjét.

* *

Kiváltságos jussotok a széderestén, hogy a lakomán támaszkodva, a szabadság úri kényelmével ülhettek. Az ünnepre terített asztal e szederébe, e rendjébe, beleszól azonban a *Terített Asztal*. A Terített Asztal, akinek széderesti rendelke-

zéseiről beszélek, a *Sulchán Áruch*, a tizenhatodik század halhatatlan kodifikátorának, Rabbi József Káronak a törvénygyűjteménye.

A Pészachest rendjével (szederével) kapcsolatban a *Sulchán Áruch* (XXX. 5.) ime ezt mondja:

A fiú a szülői házban is támaszkodva üljön, de ne (üljön támaszkodva) a tanítvány a mestere jelenlétében.

Íme, a tanítómester mindenekfölött való becsülése és hódolatos tisztelete.

Pedig ez az est egyébként megkapja az egész vonalon a maga megkülönböztetett jussát. Ugyancsak a *Sulchán Áruch* jegyzi fel, hogy tegyünk az ünnepi asztalra minden-minden díszet, minden drágaságot, olyat is, „amire a szedernél nincs is tulajdonképpen szükség.” Hogy fény és pompa hirdesse a Szabadság szent tavaszát.

És milyen kár úgy-e, gyerekek, hogy feledésbe ment a szép szokás, amit Rabbi József Káro a XXX. fejezet 7-ik szakaszában jegyez fel:

Hogy a gyerekek figyelmét felköltsük, úgy szokás, hogy pészachestéjén mindenfajta gyümölcsöt osztunk szét köztük. Ez felfokozza érdeklődésüket a széderest szer-tartása iránt.

Bájos, szép emléke a gyönyörű ünnepi estnek!

És régesrégii szokások megkapó emlékének feljegyzése az is, hogy a Haudu laadonaj ki tauv

zsoltárát felváltva hármás kórus énekli. A Sulchán Áruç külön megemlíti, hogy a háziasszony és a gyerekek, akik már ismerik a nagy szabadság történetét, ugyancsak énekelhetik a szólót.

Lám, minden részletnek megvan a rendje és rendezői utasítása. Ezeknek az utasításoknak jó-részét ismerjük a Hagadából. A vallásos Szabályok kódexe azonban a legapróbb dolgokra is kiterjeszti figyelmét. így gondol az éltesebb emberre és a betegre, aki talán nem tud pászktát enni. Az öreg és beteg – olvassuk – borba márthatja a macót, csak éppen arra kell vigyáznia, hogy a kovásztalan kenyér teljesen föl ne oldódjék.

És az is megtörténhet, hogy egy beteg nem ehet keserű gyökeret. Szabad tehát neki a moraurt a szájába vennie, egy kicsit beleharapnia, éppen csak annyira, hogy a keserű ízt megérezze. Áldást azonban nem mond a moraur fölött.

A négy serleg ürítése után — ezt jól megjegyyezték, gyerekek — (így mondja a pészachi fejezet 28-ik szakasza) már csak vizet szabad inni, semmi egyebet. Igen ám, de ha (a bor ilyen mértékletes élvezete után) nem tudna valaki még szeder után aludni! Nem tud aludni! Ezesetben — az ünnepi mómornak egy perce se vesszen kárba — olvassa az Énekek Énekét. így rendelkezik a Sulchán Áruç. Az Énekek Éneke, amely egyébként költői szépségével bearanyozza a Pészachot és az ünnepi piutokat, a széderest külön ráadásos ajándéka.

És még egy kivételről tud ez a paragrafus. A lefekvés előtti imádság a széderestén megrövi-

dül. Csakcsupán a Somát és a Hamapijl hevlé sénob-t mondjuk ezen az estén. A fohászok többi részei elmaradnak, – hiszen Izrael őrizője, aki nem alszik és nem szendereg, ezen az éjszakán oltalmának legragyogóbb palástját borítja gyermekeire.

Izrael őrizője!

Az ő jóságát és az ő hatalmát dicsérjük virrasztásnak éjszakáján.

Pészachi haftóránkban olvassuk: Te vagy, Mécessem, óh Örökkévaló, és az örökkévaló világossággá fényesíti számomra a sötétséget... (Sámuel 2, XXII. 29.)

Ez a Méceses világítja, én édes véreim, a ti útjaitokat, – világítsa meg a mi útjainkat is. És oszlassa el előlünk a sötétségeket.

Kísérjen bennünket Égi Mécesesünk fényesége életünk vándorútján és azontúl, örökkön örökké...

„... Virrasztásnak éjszakája égi jeladás nékünk. Megjelenik a Magasságos Isten és magához öleli azokat, akik Benne bíznak.”

Ebben a hitben várta reménységgel és áhítattal apánk-anyánk szép tavaszi ünnepünket. És mi átvesszük szent örökségképpen az Ő tiszta, bensőséges hitüket. Hogy melengesse szívünket a Léi simurim megváltó reménysége...

Kidus

Ünnepi beszéd Kidus előtt a Kaszab-Asztal első, nagy Szederén. A Pesti Izraelita Hitközség elöljáróságának megbízásából 1929 április 24-ikén a Polgári Étkező mintegy kétszáz vendégének adtam Szédert. A vendéglátó – emlékeztében áldott Barátom, Kaszab, Aladár – égi magasságnak örök fényességéből hallgatta Hagada-mondásunkat...

Aldással és hálálkodással köszöntjük, Testvéreim, Virrasztásnak szent éjszakáját. Múlt-
nak és jelennek gondja-gólusza kísér bennünket szabadulásnak és szabadságnak tavaszi ünnepéhez: fekete árban fekete hullámok verik, csapdossák mi szelíd fehér bárkánkat, – de ünnepi estéinken újjongó lélekkel mondjuk a Pásztorkirály Hállélsoltárait és Máróvoszunk megváltó látomását.

... Örök Nagyistenünk e mai estén magához öleli nyáját!

És emlékek hamujában parázslík felénk a régi ünnep, az otthoni ünnep áhítata: piros kemen-cék paszkaillata, édesapánknak és édesanyánknak fehér asztala, a mestergerendás szoba, a falusi szeder, a legszebb szeder, a tündöklő, a feledhetetlen... Szenvedéseken és gyötrelmeken, múló idő-
nek szakadékán át, könnyek fátyolos délibábján át röpít ma bennünket a régi szeder-asztalhoz, rö-pít bennünket az otthoni szeder-asztalhoz Elijóhu Hanóvi, visz, visz bennünket haza, az édesapánk és édesanyánk asztalához Illés próféta, aki ott járt akkor régen a mi házunknak tájékán.

Napfénynek delelő sugárkévéje előtt virágos pompájában nyitja ki olajos sárga tányérját a napraforgó: – mi szívünk könnyes hálával harmatozza drága emlékeinket. Hálánknak könnye harmatozza a jöember jóságos kezét, aki Chanuka hétében megterítette ezeket az asztalokat; hálánknak és kegyeletünknek virrasztó imádsága virágos koszorúba foglalja Kaszab Aladár – Zichrónó iivróchó – szívbeli jóságát és elnemmuló emlékezetét.

És akik az álomlátó révetegségével botorkálunk zsidó avarában eliramló életünknek: ma, Pészachnak estéjén, fölemeljük az üdvnek serlegét – Kosz jösuósz eszo uvsém Adonáj ekró ... És hirdetjük örök virrasztását, hirdetjük nagy kegyelmes jóságát Urunknak és Istenünknek, akinek Neve áldassék és magasztaltassék gyermekeinknek és gyermekeink gyermekeinek ajakán, nemzedékről-nemzedékre, Örökkön örökké, Ámen!

ÁLOMPARTON

Világjáró Izrael Rabbi

U nterhalb des Rheingaus, wo die Ufer des Stromes ihre lachende Miene verlieren, Berg und Felsen mit ihren abenteuerlichen Burgruinen sich trotziger gebärden und eine wildere, ernstere Herrlichkeit emporsteigt, dort liegt, wie eine schaurige Sage der Vorzeit, die finstere, uralte Stadt Bacharach...”

Így kezdődik Heine bacharachi rabbijának befejezetlen regénye, amely azután a majnai Frankfurtban kapja második színterét.

A frankfurti ódon falak szomszédságában élte papi és költői életét a Rabbi von Offenbach, akinek szép pályája – megihletve Petőfi Sándor világokat megihlető géniuszától – öt évvel ezelőtt – huszonnégy őszén ért véget.

Offenbachnak, a kis hesszeni városnak öreg temploma nevezetes hely. A nagy Offenbach édesapja itt volt a „község követe”. Úgy mondják, jámbor, írástudó ember, senki megrázóbban el nem sírta az őszi bűnbánás vezeklő imáit, mint ő. A község követének nevezték az öreg Offenbachot, – dehogy profanizálták volna küldetését főkantori címmel. A pajkos és csúfondáros melódiák Offenbachjának édesapja énekelt ebben a templom-

ban. Ugyanitt tanított, szónokolt a Rabbi von Offenbach, aki ötven évvel ezelőtt nagy munkába kezdett: Petőfi Sándort magyar színében, magyar muzsikájában, teljes pompájában akarta Schiller és Goethe népének-nemzetének kezébe adni.

* *

Ki ez a németországi zsidópap, aki fiatal korában el jegyzi magát Petőfi Sándor heroldjának ír, tanul, szónokol, tanít, nevel, imádságokat szerz, de élete alkonyán is áhítattal szereti ifjúkorának zsengejét: német Petőfi-fordítását.

A Rabbi von Offenbach, akinek Petőfi-fordításai a német betű propagandájának legjelentősebb helyén, a Reclam Bibliothekban jelentek meg, – magyar ember: Doktor Israel Goldschmidt Tuladunáról indult hatvan évvel ezelőtt a nagyvilágba.

Alig tizenöt éves. Kezében egy kis batyu, ebben a vagyona: egy imakönyv, talisz, tefilin és Petőfi Sándor első edícióinak egy kötete.

Honnét indul a kis bócher a nagy útra és kicsoda az útítársa?

Amikor a kis Izraelt édesapja a Jesivára küldi, a nagy Hildesheimer tanít Kismartonban. A Mestert aztán Kismartonból nemsokára Berlinbe hívják. A kismartoni Jesiva hallgatóiból Hildesheimer kiválasztja két kedvelt tanítványát.

Ritkán szokott jósolni, de az első zman, a jesiva első szemesztere után megállapítja:

– Meglássátok, ez a két zsidó fiú messzi országokban hirdeti majd a Tórát és tanításainkat...

A két kis bócher: Goldschmidt Izrael, a lovasberényi boltos fia és Goitein Gábor, a hőgyészi rabbidinasztia fiatal sarja.

A jóslat bevált.

A Petőfi-fordító Goldschmidt Izrael mellett nőttön-nő a hőgyészi bócher is: dr. Goitein Gábor a karlsruhei hitközség papjaként fejezi be nagyívű pályáját. (A hőgyészi Goitein rabbidinasztia más tagjai is szereztek nevet és elismerést a külföldön. A karlsruhei pap testvére, Goitein Élje, a hőgyészi Sajmer Hadaszoknak volt tudós Mestere, ő látogatott el a hetvenes és nyolcvanas években az én Kilembe. Fia, dr. Goitein Hersch a kopenhágaiak rabbijaként hunyt el vagy busz évvel ezelőtt. Másik fia, Goitein Salamon, tudós édesapja szép emlékezetéhez hiven, a hőgyészi orthodoxok rabbija.

A nagy Hildesheimerrel együtt megy a messzi nagy világba a két dunántúli zsidógyerek. Berlinben új embereket, új könyveket lát a két fiú. Tanulnak, tanulnak és tanulnak.

Ki törődik velük, ha néha-néha koplalnak is?

Elmúlik tíz-tizenöt év és 1884-ben megjelent a Reclam Universal Bibliothek egyik vaskos, szép köteteként a Gedichte von Alexander Petőfi. Ekkorra azonban már a magyar fiú filozófiai doktor, képesített lelkész, igehirdető pap Obornik, Brisen, Weilburg és Birkenfeld szószékein. Tudományt, akadémiai grádust, kenyeret a német gyülekezet ad neki, – de a fiatal rabbi úgy érzi, hogy nagy-nagy szívbeli tartozása van szülőhazájával szemben.

„Hervorgegangen ist diese Übersetzung – írja a Petőfi-fordítások előszavában, – lediglich aus der reinsten, uneigennützigsten Liebe zur Muse Petőfi's. Übersetzer ist von Geburt ein Landsmann Petőfi's, der seine Studien in Deutschland gemacht und hier seine Wirkungskreis gefunden hat. Die natürliche Anhänglichkeit an das Land der Geburt fand in dem Adoptiv-Vaterlande ihre Befriedigung und Reinigung, ihre poetische „Katharsis“ gleichsam, an der Beschäftigung mit Petőfi und daraus sind die ersten Übertragungen „in mein geliebtes Deutsch“ entstanden. Als ich aber sah, dass mein Lieblingsdichter noch lange nicht so bekannt in Deutschland ist, als er verdient, dass selbst Männer des Gelehrtenstandes noch vielfach der Name Petőfi selbst unbekannt ist: da glaubte ich es sowohl meinem Geburtslande, als meiner neuen Heimat schuldig zu sein, das Meinige dazu beizutragen, Petőfi weitem Kreisen des deutschen Publikums zuzuführen.“

Petőfi kétszáz versét köti csokorba a fiatal rabbi, munkáját Weilburgban, „an den Ufern der grünen Lahn“ fejezi be 1883-ban. (A Neugebauer-féle fordítás száztizenöt verset tartalmazott és mindössze harminc költemény azonos a két fordításban.)

A nyolcvanas évek elején a magyarság lelkében él még a romantikus hit, hogy Petőfi Szibériában raboskodik. Fordításait Goldschmidt doktor An Petőfi című ódájával vezeti be és megénekli a rettenetes sorsot, hogy: ki tudja, a szabadság lánglelkű dalosa talán rabságban sýnlődik!

*Im Kampf für Freiheit, Recht und Pflicht
Bist von dem Schauplatz du entschwunden;
Doch ist's bis jetzt noch sicher nicht
Ob du den Tod auch da gefunden,
Denn wie des Moses Grab nie Einer
Sah auf des Nebo-Berges Höhn,
Hat deinen Leichnam, dein Grab keiner
Bis auf den heüt'gen Tag gesehen.*

*Zu grausam wäre das Geschick
Wenn du, der Freiheit glühndster Sänger
Fern von der Freiheit Sonnenblick
Schon lebstest drei Jahrzehnt, und länger;
Wenn mit der Freiheitsliebe Gluten
Die Hunderttausende entflammt,
Zu Kerker du und russ'schen Knuten
Wärst seit dem Freiheitsjahr verdammt!*

Goldschmidt doktor Petőfi-gyűjteményében ragyogóan bontakozik ki a halhatatlan költő élete, az Alföld, a puszta: a magyar szenvedés minden véres könnye és sóhaja.

Egy kis tolnamegyei faluból, Diósberényből indult a nagyvilágba Petőfi német fordítója. Az édesapja a Tan bűvárai közé tartozik, falusi boltos, aki Diósberényből a hatvanas években Dombóvárra költözik.

A kis boltost – aki a feleségére bízva üzletét, ő maga pedig kora reggeltől késő estig a tudományok szent tudományát bújja, – Dombóváron ötven évig így nevezik: a Berényi Goldschmidt. A tolnamegyei jó magyar nép magyar előnevet ad a boltosnak. A Berényi Goldschmidt egyre gyarap-

szik – óh, nem földi javakban! – egyre gyarapszik tekintélyben. Hogyisne! Három-négy évenként nyári vakációra, egy-két hétre ellátogat Dombóvárra az offenbachi főrabbi. És ott ül a zsuppos házikó udvarának diófája alatt apa és fiú. Előtük hatalmas könyv, életöröm, boldogság a tekintetükön: tanulnak ... együtt tanulnak.

Ehhez a diófához vissza-visszatér a Rabbi von Offenbach.

Tanulásnak, vitatkozásnak, pilpulnak talán sehol sincs az a zamatja és illata, mint a dombóvári diófa alatt. Itt ül alkonyattáján a Grossherzoglicher Rabbiner zu Offenbach a/M. és amikor az esti szellő végigsuhan az udvaron, ezek a diófa-levelek azt súgják a Mester fülébe, hogy a magyar Kile számára is kell dolgoznia. Ritka ünnep, kegyeletes ünnep, örökké feledhetetlen nap, amikor megszólal a régi fehérremesztelt dombóvári templomban ...

És vagy harminc évvel ezelőtt meglátogat Budapesten: nagy terve van ekkor. Magyar verses imakönyvet akar a kezünkbe adni.

A Petőfi-fordító offenbachi rabbinak 1901-ben megjelenik élete másik nagy munkája, a verses Imakönyve. Büszkén olvasom baráti dedikációját és gyönyörű emlékem, hogy ebben az esztendőben meglátogat Budapesten. Elhozza magával az Askenaz-Szidur teljes verses fordítását.

Élete virágában, tizennyolc éves korában meghal a Rabbi leánya. Az ő emlékezetének megszentelése ez az imádságos könyv, amelyet ezzel a főhással vezet be:

*„Gott! Aus deine Ewigkeit entsende
Eine Spur in's menschliche Verblüh'n!
Lass, o Gott im Werke uns'rer Hände
Einen Strahl der Ewigkeit erglüh'n!*

A frankfurti kiadó a német könyvdísz minden szépségével bocsátotta útra a verses imakönyvet, amely az egész világba elvitte szerzőjének a nevét. Nem fordítások ezek a verses imádságok, de magkapó impressziói az ősi fohász biblikus gondolatainak és zsidó hangulatának.

Ám mintha nagy sikerének verőfényében is fájt volna Petőfi fordítójának, hogy verses imáit nem tudja – magyar hívők kezébe adni. Érdekes gondolattal keresett fel. Arra kért, ismertessem meg Makai Emillel, aki talán kedvet kap majd imáinak költői fordítására. A tervvel elkéztünk. Makai Emil ekkor már a – Gésákat fordította.

Megnézte az offenbachi rabbi Budapestet és a Petőfi-szobor előtt felsóhajtott.

– Petőfi Sándort nagyon nehéz ércbe önteni. Aminthogy nem lehet a világ semmiféle nyelvére sem lefordítani. Látta, amikor Petőfi verseinek megrázóan magyar illusztrációját nézem: a Duna méltóságosan hömpölygő árnját, akkor érzem, hogy gyöngye, hogy halovány és erőtlen az én német Petőfim.

De boldog volt, hogy látta Petőfi szobrát és látta újból sok-sok esztendő után a Dunát.

És még egy világhírességet akart látni. Egy tudóst, akit az egész világ minden egyeteme ismert: Goldziher Ignácot. Elmentünk az ősz professzorhoz. Nem a könyvei mellett találtuk, a

maga napi robotját, a maga favágómunkáját végezte: a hitközség titkári irodájában aktákat szignált. Azt mondta, minden-minden változatosság tulajdonképpen fűszere az életnek. És hosszú az éjszaka: ez a keleti tudományokban való elmélyedések igazi ideje.

* *

Az öreg pap, a Grossherzoglicher Rabbiner zu Offenbach a/M. a háború után nyugalomba vonult. Homburgba ment 1924-ben, a nyár végén kúrára és a hetvenötéves öreg úr Roshasónó előtt egyik este csöndesen elaludt: örök álmra szenderült. A magyar föld szülöttjét hívei Offenbachban temették el.

A kis hesszeni város irodalmi emlékeiben egyébként előbből is találkozunk magyar vonatkozással. A tizenkilencedik század elején az egész világ, ismerte a híres-neves rödelsheimi nyomdát, amelynek egy Pozsonyból odavándorolt, Hersch nevű nyomdász volt a tulajdonosa. Az offenbachi temetőben pihen most vele együtt Petőfi Sándor fordítója, aki hatvan évvel ezelőtt kis batyuval vágott neki a nagy útnak, gyalogolt, éhezett, a berlini Hildesheimer-szeminariumba került és egy életre való barátságot kötött itt egy másik szegény fiúval, Cohennal, a későbbi világhíres marburgi filozófussal.

Amikor vagy húsz évvel ezelőtt Goldschmidt doktornak visszaadtam Offenbachban pesti vizitjét, akkor már a Rabbi von Offenbachnak ezüstös

volt a haja. Az öreg berényi Goldschmidt néhány esztendő múlva meghalt Dombóváron és azóta már csak sírok látogatására jött az offenbachi rabbi – haza. A hosszú és drága és fáradságos utazást sohse sajnálta.

– Gazdag, nagyon gazdag ország ez a Tuladuna, – mondotta – viszek magammal vissza a Majna partjára mindig egy-egy drágakövet, egy-egy ékességet, néhány magyar szót. Nem tudom a szavak újak-e? vagy hatvan esztendő alatt én felejtettem el a betűket!

Csak a betűket! Mert az ifjúság muzsikája ott muzsikált halála napjáig a Rabbi von Offenbach szívében. És oltárt emelt „an den Ufern der grünen Lahn” és a németül beszélő nagyvilágon Petőfi költészetének.

Izrael pap beírta nevét Petőfi országhatárokon át szárnyaló génuszának dicsőséges könyvébe.

... És az én Kilem, az én Chevrám (e könynyesen büszke emlékezésembe foglalt) indítványomra beírta a Mester nevét a maga Jizkaurkönyvébe. A dombóvári templomban olvassák már emlékezésnek kegyeletes óráján a világotjárt nagy Rabbi nevét.

Izrael pap megint hazaérkezett.

Vessző alatt...

I.

Poros aktái között a Budapesti Központi Királyi Járásbíróságnak és a Budapesti Királyi Törvényszéknek „elfekszik” egy temetői beszéd. Egy beszéd, amely kilenc évvel ezelőtt a rákosi zsidó temetőben hangzott el. Zsidó beszéd, benne héber citálással a Kever Ovausz imádsága...

בְּחֶשְׁבֵּת הַקֶּבֶר הוּא טָמֵן נוֹיַת אָבִי כֹל מַחְמָדִי
אֲשֶׁר הָיָה לִי מִיָּמֵי קֶדֶם פֹּה נִשְׁבְּעִי

Hogyan került a bíróság elé ez a beszéd, régen el akartam mondani. Huszonhatban meghalt a bíró, aki első instancián foglalkozott a zsidó temetőben elhangzott beszéddel – és most már szólni kell nemcsak az aktáról, de a bíróról is.

Az inkriminált beszédet én mondtam.

A bíró, aki az ügygel foglalkozott, dr. Kral Miklós volt.

Felvilágosodott elme, haladásnak, szabadgondolkodásnak híve. A budapesti központi járásbíróságon dolgozott és halála előtt ítéletet mondott – életéről és hitéről. Betegágyához kérette a pesti

hitközség egyik rabbiját és – elmondta újból, utoljára a Sömá vallomását...

Háromszor-négyszer álltam Kral bíró előtt Elsőfokon ő tárgyalta a pert, amelynek aktái között be kellett terjesztenem temetői beszédemet. A pert én indítottam és a beszédet néhai Braun Sándor síremlékének avatásán mondtam 1921 március hó 27-ikén.

Braun Sándor egy évvel azelőtt halt meg. Lapját, *A NAP*-ot (amelyet vele együtt alapítottam) én szerkesztettem.

Akkor, gondolkodások és lelkek mérgezettségének kóros állapotában olyan időket éltünk, hogy könnyen hihetné valaki, talán a feldúlt közhangulat vonszolta bíróság elé a zsidó temetőben mondott emlékezésemet.

Hát nem így volt.

A kegyeletes érzésektől áthatott hallgatóság nem inkriminálta a síremlékavatást. Hatóság, állam, törvény nem kifogásolta egyetlenegy szavát sem. És mégis a perbeli akták közé iktatták a beszédet, teljes terjedelmében, zsidó idézeteivel és befejező Kadiséval együtt.

Ritka eset. Szokatlan dolog. És a véletlen úgy intézte a zsidó beszéd sorát, hogy olyan bíró elé került, aki gyerekkorában az alefbészt tanulta az iskolában. A bíró valamikor zsidó volt és bizonyos, hogy amikor áttanulmányozta a vessző alatt csatolt mellékleteket, a zsidó betűk és a zsidó imádság nyomán megrezdült a lelke. Vajjon merre, hova szállt a gondolatai Nem szólalt-e meg kényszeredetten elalattott lelkiismerete! hite? Ráeszmélt-e

vajjon már ekkor a szunnyadó elhatározásra, hogy eljön az idő, amikor visszatér az alefbészhez, a megszakadt ősi kapcsolatok Sömá Jiszroélben elhalkuló megszilárdításához?

Akiről az emlékbeszéd szólt, Braun Sándor, a magyar újságírás egyik kimagaslóan érdekes és mindenekfölött színes egyénisége volt. Több mint három évtizeden át dolgozott a magyar publicisztika és újságvállalkozás területén. Kezdte a múlt század nyolcvanas éveiben és a szabadelvűség mindeneket átható levegőjében élt. Ebben az időben sok-sok zsidó úgy gondolta, hogy hit és vallás a lélek diszkrét élete és nem érezték, nem is akarták tudomásul venni, hogy a zsidósággal is van közösségük. Igaz, lehet az ember hívő és vallásos, ha erről nem is tesz vallomást. Braun Sándor rendíthetetlen liberalizmusa, megalkuvást nem ismerő emelkedett gondolkodása, életművészete és optimizmusa ott izzott minden során, minden szaván, akár politikai, akár társadalmi vagy esztétikai kérdésben hallatta szavát. És új utakat vágott az újságszerkesztés területén. Szint, elevenséget, közvetlenséget és lendületet vitt a szerkesztés munkájába, a mesterséget a stílusművészet szintjére emelte már a Budapesti Napló hasábjain, amelyet a millenium után Vészi Józseffel indított meg.

Huszonhárom évig dolgoztam Braun Sándor oldalán. A Budapesti Naplónál kezdtem s A Napot vele együtt szerkesztettem. Halála után alig egy esztendőre eltemették élete célját, tartalmát, lapját. Ezt szerette a férfiember hódolatával, szerelmével. Ezért küzdött, viaskodott, ezért vívta

anyagi gondjainak minden csatáját. A hagyaték azonban – a maga jogi állagában – nem szívvel és nem érzéssel gondolkodik. Keserőség nélkül nézem ma már ezeket a dolgokat. Azt se bánom, ha a hirtelen fordulatok intézője nyugodtan alszik és lelkiismerete számára kiosztja a teljes fölmentést. Ami a lap eladása körül történt, ma már a múlté. Amikor azonban mindez sok hirtelenséggel, váratlan lecsapással végbement, akkor bizony belegázolt ez mesterségünk szeretetébe és megtépázott eszményeinkbe.

Ez a fájdalom szólalt meg temetői szavaimban. Az újságvállalatban ülő igazgatótársam (ügyvéd, rokon, hagyatéki gondnok, hitelező) a részvénytársaság részvényeit idegen kézre juttatta. A lap, a vállalat a tranzakció hatása alatt menten megingott (az új tulajdonosok kezén alig egy év alatt végkép is összeomlott) és mindannyian, akik egy emberöltőn át dolgoztunk az elhunyt vezér mellett, döbbenettel néztük a lapvásárt. Braun Sándor halála után vészes, nehéz időkben vezettem a lapot és egy negyedszázad munkája ellen irányult a részvényeladás, ami éppen a sírkőavatás előtt való hetekben történt.

Az új tulajdonosok már figyeltek a temetői beszédre. És én tudtam, hogy figyelnek. Sejtettem, hogy a lelkiismeretlenség háborgása latra teszi minden szavamat: beszédemet ezért leírtam. Eredeti és hiteles szövegében kerülhetett tehát a bírósági akták sorába.

Néhány nappal a temetői beszéd elmondása után búcsút mondtam régi íróasztalomnak. Az új

tulajdonosok fűt-fát ígértek, marasztaltak, áradozó szóval dicsértek szónoklatban és újságcikkben, de én úgy éreztem, hogy a hagyatéki gondnok és a jövevények ellenségek. Elbúcsúztam munkatársaimtól és szerződésemet, jogaim védelmét a bíróság kezébe tettem. Igazságom tiszta és világos volt: de megindult az alperesi érdekeltség ádáz védekezése.

A síremlékavatás után két nappal igazgatósági ülés vészbírósága elé citáltak. A vád az volt, hogy temetői beszédemben a kereskedelmi törvény ama bizonyos „alkalmazotti hűsége” ellen, ezenfelül a vállalat érdekei és hírneve ellen vétettem. Az igazgatósági ülésen kijelentettem, hogy állom a beszéd minden szavát és gondolatát. Amikor aztán megindítottam peremet, ellenfeleim, hogy a szerződszegés súlyos kártérítése ellen védekezzenek, a vádat a bíróság előtt felújították.

Így jutott a bíróság asztalára a beszéd zsidó idézetekkel, zsoldármondatokkal, kadissal, Kever Ovausz-könyvvel.

II

A Budapesti Központi Királyi Járásbíróság P. VIII. 28342 2–1921. számú aktacsomójában szereplő temetői beszéd, amelyet % a. csatoltam, – mit tagadjam – az élőknek is szólott. Jóembereknek és nemjóembereknek. (A *feltűnőbb*en szedett részeket most *utólag* azért emelem ki, hogy igazoljam: ellenségeink jól értették, amit meg kellett érteniök.)

A bírósági akták temetői beszéde, amely aztán másodfokon a Budapesti Királyi Törvényszék 22 P. 12.528/1921. sz. aktacsomójában Petrovics Lajos kúriai bíró tanácsa elé került, – íme, így hangzott:

Légy üdvöz, szent mezőség! pitvara Igazság világának!

Mesterem! Életednek virágos szövete a végtelenség eszményeire borítá hímes palástját. Ki voltál nekünk! Mi voltál nekünk? Lehet-e ma szavunk, amely foglalat adhatná jajunknak és bánatunknak?

Légy üdvöz szent mezőség! Avatjuk szívünknek vérzésével, *emberekhez való hitünknek foszlányokká tépdessett keserűségével* ez oszlopot: nyugvóhelyed emlékét. Ez az emlék talán-talán megállítja a vándort és idehozza könnyen feledők és hálátlanok egy-egy réveteg gondolatának tűnő árnyékát.

De én, de én, aki huszonhárom esztendőn át ültem a Mester lábainál, hogyan álljak itt ma? Hogyan álljak előtted ma, amikor **וסודות ביתי נמערדו** amikor *házunk alapkövei inognak?!*

Kezemben a mulandóság e kis temetői vademokuma. És fellapozom benne a legcsendesebb és legmeghittebb imádságot. Fellapozom a fohászt és könyörgést, amit az édesapánk sírjánál mondunk:

**בחסכת הקבר הזה טמן ניה אבי כל מחמדי
אשר היה לי מי קדם פה נמבעו**

„Ennek a sírnak mélyében nyugszik édesapám. Ennek a sírnak mélyében nyugszik Apám: minden örömnemnek, életem minden szépségének inspirátora és ajándékozója.”

Apám! Mesterem! Te minden gyötrelmeidben is láttad az élet sugaras szépségeit, Te szeretted a költőt. A nagy Zsoltáros 102-ik és 140-ik fohászával hozom neked ma számadásunkat.

– Virrasztunk, mint huhogó bagoly régi romokon. Mert gyaláznak bennünket ellenségeink és *összeesküdtek vala ellenünk* gúnyolóink. Kenyerünk a gyásznak hamuja és könnyel tele, ó, nagy Isten, minden italunk! (102)

– örökkévaló! Ments meg bennünket a *rossz embe-
rektől!* Ments meg bennünket *erőszakosoktól és ármá-
nyosoktól,* kik szívükben gonoszságot táplálnak, akik
ajkaik alatt viperamérget rejtenek! őrizz meg a gono-
szoktól, akik *jártunkban el akarnak bennünket buktatni,*
a gögösöktől, kik tört és kötelet vetnek nekünk, a *setten-
kedőktől és lesbenállóktól,* akik *hálót feszítenek ki
utunkra és fogókat állítanak* vesztünkre. (140)

Látod, bölcs, hívő, optimista lélek: látod Apám! Mesterem! a Zsoltáros meggyötröttségének imádsága a mi lamentációnk, amivel ma fölkereshetünk. Virág ez a siralom. Igazi virág: nem mesterséges, nem színesítjük, nem formáljuk, – úgy tesszük sírodra, ahogy tépjük és szakítjuk sajtó szívünk fekete kertjének feldúlt ágyaiból. Te szereted ezt a virágot is, a busát, a könynyeset...

Hódolunk nemmúló emlékednek valamennyien szívbeli bensőséggel; vérbeli családod, testvéreid, kék tengereken túlról, messzi világból idetekintő szeretteid, – és hódolunk neked, Vezérünk és Mesterünk: tanítványaid, alkotásaid építőmunkásai. Avatjuk ez oszlopokat mi megneemtántorodó tavaszi hitünkkel. Avatjuk emléked szimbólumát örök, nagy bizakodásod biztató, derűs sugallatának hitével, Isten szabad ege alatt, imádott tavaszod rügyfakadásának szimfóniájában búcsúzó Tőled dicsérettel és dicsőítéssel, búcsúzó Tőled töretlen új hittel, úgy, hogy az igazak honában pihenő édesapánktól búcsúzunk: Jiszgadal vőjiszkadas... Áradjon dus és bőséges békességnek teljessége reánk a magas egekből. Ámen.

Akiről bizakodva tudjuk és valljuk, hogy minden áldásnál, minden éneknél, dicséretnél és vigasztalásnál Magasztosabb: a Világegyetemnek Ura, békét szerez a

magasságokban és békességet hoz lelkünkbe. Ámen.
Jöhé slomó rábo min smájó...

III.

A per érdembeli tárgyalásának második határnapján Kral Miklós bíró meghallgatta az alperesi védekezést és támadást. Aztán így szólott:

– Elolvastam az alperesi részről nehezményezett temetői beszédet. Nagy élvezettel olvastam ezt. Szép, meleg, biblikus és emelkedett beszéd. Ha ide tartoznék, megdicsérném érte a felperest. De hogy ezzel megszegte volna a vállalata iránt tartozó hűséget, no hát úgy-e ezt az alperesi ügyvéd úr se gondolja komolyan'? Nagyon szépek és meghatóak a gondolatai, megkapóak az idézetei és gyönyörűek az imádságos részei ennek a gyászbeszédnek ...

Ezt mondta a bíró.

És később meghallgatta a per egyéb vonatkozásai dolgában szakértőként Vészi Józsefet, Márkus Miksát, Bónitz Ferencet, az újságírótestületek vezetőit, akik egyképpen tanúsították, hogy bizony törvény és erkölcsök ellenére gázolt bele ez az újságeladás az én felelős szerkesztői jogaimba.

Járásbíróság és törvényszék sok-sok millióban marasztalta A Napot csődbevivő új tulajdonosokat. Sok pénz volt az akkor. Más sorra, a közben elrendelt csődre tartozik, hogy az ítélet és a gyönyörű megokolás elvi győzelmemet jelentette: nem kaptam én bizony egy fillért sem úgynevezett jogutódaimtól. De talán többet ér, hogy kaptam

két bírói ítéletet, amelyeknek a megokolása hangsúlyozza, hogy önérzétes felelős szerkesztő más-kép nem cselekedhetett, mint ahogy a felperes (– ez én voltam –) cselekedett.

... Az egyik bíróm azonban nevezetes ítéletet mondott – a maga élete és életfelfogása fölött. Visszakövetelte régi hitét. Halála előtt egy nappal megint zsidó lett. Olvasta egy peres aktában: Bcheskasz hakever haze... És olvasta: Jiszgadal vjiszkadas Smé rabbó ...

Most értem, – szívből referált: meghatóak ezek az idézetek és megkapóak, gyönyörűek az imádságos részek ...

Kral Miklós sírján, a bajai temetőben felhangzott a Kadis.

Nincsen fantázia, amely különbül tudná kikerekíteni a történeteket, mint élet és halál kifürkészhetetlen sugallata. A bíróság elé került temetői beszédemnek – ha valóság nem volna, azt mondanám: legendás és meseszerű adaléka Kral Miklósnak a Sömá Jiszróélben elhaló vallomása ...

Salzkammerguti emlék

A Salzkammergutban jártam a nyáron. Hegygerincek, kistó, nagytó, autóút, drótkötélpálya, fogaskerekű, Salzburg, Festspiele: mi van itt, ami a zsidó gondolatot, a nagy zsidó kérdéseket érinti!

Hát van. Hoztam magammal egy úgynevezett viccet – nagyszerű csattanóval.

A Festspielek világszerte ünnepelt fővezére, Reinhardt professzor, leopoldskroni kastélyában vendégül látja az előkelőségeket és végigvezeti őket stilusteremtő művészetének pazar lakosztályain. Egyik ilyen körsétánál a társaság Reinhardt mester házikápolnájához érkezik. Misztikus középkori szentély ez, aranytól és ezüstartól pompázó főoltárral, miseruhákkal, tömjéntartóval, amelyben halavány tompasággal pislákol négy gyertyaszál. Az erkélyes kiugróban orgona.

Hangulat. Stílus. Minden egybevág.

És Hans Liebstoekl, az elmés bécsi kritikus, odaáll Reinhardt elé és meginterpellálja:

– Sagen Sie, Herr Professor, was machen Sie. wenn da nlotzlich ein Goffesdienst ausbricht!

Ez hát a salzburgi vicc. Lehet rajta nevetni.

És én egy pompás tréfa finom élet, fűszeres élcét dehogy rontom el. Azonban, ha már kellőképp derülni méltóztatott a zsidó Reinhardt esetén, akkor hát vegyük észre: mimindent láttat a salzburgi tréfa rakétája ...

Mivelhogy nemcsak Leopoldskron kastélyában, de nálunk is viccelhetne Hans Liebstoekl. Az idegen chukasz majmolását, más vallások rituáléinak utánzását ugyancsak reinhardti beállításban láthatjuk Salzburgon innen és túl is.

Kezdődött a divat valamikor a karácsonyfával. Jóságos mamák, papák és nagybácsik akkor még mentegetődztek: – Édes Istenem, hát miért vonjuk meg a gyerekektől ezt a bájos téli örömet? Ma már nem is mentegetődznek a papák és mamák.

Halljuk egyremásra, hogy magasztos nagy ünnep teljes áhítatával és emelkedettségével ünneplik itt is, ott is szülőknék és gyermekeknek kalendáriumi szentjét: a névnapot. Ha a nagypapa és nagymama jól viselik magukat, nem beszélnek zsidó szokásokról, zsidó ünnepekről, Jahrzeitről, Kever ovauszrol, zavaró és kellemetlen dolgokról, akkor akár őket is köszöntik nagy vigassággal Jakab, Móric, Róza, Olga napján. És virágvasárnapon dehogy hiányozhat ezeknél a zsidó családoknál a szentelt barka. Sőt. Sőt. Ők be sem várják a Palmarumot, ők már egy héttel előbb lekötik a barkát. A húsvéti asztalt meg persze hogy persze, itt szentelt sonka és szentelt kalács díszíti...

Mondjam-e a numerus clausus testvériségének kötelékébe foglalt testvéreimnek, hogy más vallá-

sok szokásainak, ünnepeinek, rituáléjának majmolása nemcsak határsértés, de ízléstelenség is! És kérdezzem-e: vajjon van-e még a házukban péntekestére és ünnepestére gyertyatartó? És ha van, előmerik-e venni ezeket a gyertyatartókat? Mert azt aztán már kérdezni sem merem, hogy akik a barkák növényi díszét annyira szeretik, ismerik-e a Lulavot és az Eszrogot? Vajjon díszesítik-e sátraknak ünnepén hajlékaikat lulavval, mirtussal, a hádárfa gyümölcsével és fűzfaággal? Meggyújtják-e a chanuka-gyertyácskákat? És akik minden csecsebecsét összehalmoznak vitrinjeikben, miért rejtik el a nagypapa szobájának sublatfiókjába a szombatesti galambdúcos fűszertartót, meg a régésrégii Menórát, ősi chanukák szép emlékéit. És miért nem merik a viláért se pohárgyűjteményük sorába helyezni a Kidus-serleget? Vagy a finom ezüstök közé a Szédertálat?

Miért? Miért? Hát itt a miéltre való válasz Kicsi kis pesti történet. Nem belletrisztika, nem ki-gondolt point. De valóság, szomorú és szimpla eset.

Aukcióról jön egy zsidó asszony. És szörnyű loholása után fáradtan sopánkodik:

– Kétségbeejtő. Annyi kiállítás, annyi vagyonmentővásár és nem tudok sehol se kapni egy szép barokk – imzszámolyt...

Ilyen gondok is telepsznek íme – a numerus clausus tizedik esztendejében – némely zsidó család hajlékába. Abba a hajlékba, pardon, abba a saját palotába, ahol bizony már az ajtókon nem kapott helyet a régi lakásból leszerelt Mezuzá. Ahol nem akarnak tudni Chanuka-gyertyatartóról, Monó-

ráról. Ahol a kis szalon asztalán egy tizenhetedik századbéli francia breviárium ékeskedik, a könyvtárban pedig bibliofil ritkaságok és pergamentek proccolnak. Igaz, a nagyapának volt egy remekbe ékesített Megilája, – ezt a jólnevelt, drága unokák az antikváriumban becsérélték egy barlettói szenteltvíztartóra.

... Azonban vagy tizenöt évvel ezelőtt Lónyay grófnő gyűjteményében láttam egy két méter magas, csodásveretű Chanuka-gyertyatartót. A grófnő magyarázta nekem, hogy a Makkabeus-harcok és a templomavatás ünnepét ilyen gyertyatartó díszvilágításával ünneplik a zsidó házakban. Az általánosításban mintha tévedett volna a grófnő. (De ezt elhallgattam előtte.)

* *

Akik kiteszitek az ablakba a Chanuka büszkén lobogó mécsesét, tanítsátok meg közömbösségben ernyedő, idegen szokásokat majmoló testvéreiteket az Ál Hániszimra, a csodatetteket dicsőítő imádságra. Az idegen szokások kisajátítói tanulják meg, hogy a csodáknak, a megszabadításoknak és a segítségnek győzedelmes csatáit megelőzte a hellén szokások utánzásának fertőzete. És – így mondjuk ezt Chanuka nyolc napján át – Matiszjójunak, Jochanán fiának, a Hasmoneus főpapnak és fiainak napjaiban a kegyetlen görög birodalom támadt Izrael népére, hogy feledtesse velük tanaidat és hogy eltérítse őket kedvelt törvényeidtől. Végtelen irgalmasságodban Te azonban melléjük állottál

megpróbáltatásuknak idejében ... Gyermekeid be-
mentek házad „csarnokába és kitakarították és ki-
tisztították szentélyedet...

Chanukamécsesünk világánál bizvást kérdez-
hetjük: Vajjon mikor takarítják ki gyermekeid há-
zad szentélyét?

Mestereink és tanítóink, tanházak és isko-
lák vezetői megteszik kötelességüket. Valóban,
gyerekeinken, a fiatalokon a sor: vigyék vissza,
vezessék vissza szüleiket a mi szokásaink és a mi
hagyományaink ápolásának és szeretetének magun-
kat becsülő, önérzetes útjára...

**MENDELSSOHN –
GONDOLATOK
VILÁGÚTJÁN**

Az OMIKE rabbiszemináriumi előadásai keretében (1929 február 13-ikán és 28-ikán) két előadást tartottam a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet nagytermében Mendelssohn születésének kétszázéves centennáriumára alkalmából. Az élvő nyomán készült gyorsírói följegyzések kivonatolva adják a következőkben előadásaim vezetőgondolatait.

Mendelssohn kétszáz esztendeje

Mendelssohn gondolatainak utjain járunk másfél évszázada. Der kleiner Dessauer Jude, Moses Dessau, szárnyal a gondolkodás és bölcsелеm csúcsai felé. Egy akadémiai pályakérdésben legyőzi Kantot, az eszmei közösség tüzeiben és szépségében fogant, példás hűségű barátság együttérzésével dolgozik Gotthold Ephraim Lessinggel a filozófia, az esztétika és publicisztika terén, levelez és vitázik korabeli nagyságokkal és megmondja véleményét, lehiggadt és szigorú bírálatát, fejedelmeknek és nagyhercegeknek. A dessauai tóramásoló fia, aki 1729. május 12-én, 1729. szeptember 6-án, kétszáz évvel ezelőtt született Dessauban, járja a nélkülözésnek és nyomornak iskoláját és nem tudja, hogy amikor belevág a Biblia német fordításába, – új utakat jelöl évszázadokra nemcsak a német zsidóságnak, de a nagyvilág egyetemes zsidóságának is.

Új utakat jelöl a zsidóságnak!

Nagy szó, súlyos megállapítás ez. Minden szó-képnek és analógiának ugyanaz a sorsa: ha találó, ha átütőerejű, vagy ötletes, szárnyra kapják, a metafora népszerűvé válik és mennél népszerűbb, mennél használatosabb valamely szókép, vagy analógia, annál gyorsabban koptatják. Nem szeretném, ha a *Mendelssohn-gondolatok világútjának* megjelölésében bárki is kliséfrázisnak, vagy tetszetős szólamnak túlzását látná.

Nem. Mert valóság, hogy a dessauai tóramásoló fiának gondolatai nemzedékeken át való közvetlen és közvetett hatásukban formáló, teremtő, építő elemei a zsidó vallásszemléletnek nálunk csakúgy, mint Berlinben, Hamburgban, Frankfurtban, Prágában, Posenben, de akár Newyorkban, Chikágóban, vagy Philadelphiában is. Mendelssohn gondolatainak csodálatos termékenyítő ereje éppen abban van, hogy ámbátor ezek nem programmatikusak, viszont annyi energiát sugároznak, hogy tüzük és melegségük áthatja a reákövetkező nemzedékek öregeit, fiatalait, tanítóit és tanítványait.

A vérségi kapcsolat könnyen kimutatható Mendelssohn és mondjuk Zunz, Geiger, Philippsohn között. Ám én tovább tudnék és tovább mennék menni a közvetlen és közvetett hatások vizsgálatában. A harcos német orthodoxia vezére, Sámson Rafael Hirsch, amikor Mendelssohn és a Berliner Religion ellen csatázik, tulajdonképpen – anélkül, hogy sejtene – már ugyancsak nem tud menekülni Mendelssohn hatása alól.

Tudományában és nevében nagy és halhatat-

Ian *Chaszam Szófer* szent szombaton, a tóraolvasás befejezése után rácsap egy kis bármicvógyerek kezére, mert a fiú kezében egy Mendelssohn-fordítású bibliát lát. A nagy Gáon elveszti lelkének sábboszi nyugalját egy Mendelssohn-fordítású biblia láttára, nem engedi, hogy a bármicvó ebből az istentelen könyvből olvassa fel a Haftórát és a fiú kezébe ad egy olyan haftóra-függelékes Chü-mest, amelynek szent szövege mellett nincs német fordítás.

A Léb Haivri első függelékének forrásmegnevezésével jegyzi ezt föl dr. Kecskeméti Lipót*) és a történelmi kritika tárgyilagosságával állapítja meg, hogy Szófer Mózesnek a Mendelssohn-biblia ellen való harcában nincs mit felhánynunk az orthodoxiának. A könyvet *akkor* a földhöz lehetett vágni, később ha valaki leejtette ezt a könyvet, megcsókolta áhítattal. És ez nem következetlenség. Aminthogy „nem volt következetlenség, hogy egykor (az orthodoxia) az arabot befogadta, most meg a német ellen kitámadt; sem az, hogy amit most átokkal üzött ki a magánházakból is (a német nyelvet), később a templomból sem akarta kiengedni: a változások nem ellentmondások, hanem az élet törvényessége. Most ez volt az orthodox igazság.”

Graetz II-ik kötetében idézi egy hamburgi újság Altonából keltezett, 1779-ről szóló hírét. Eszerint az altonai országos főrabbi *átkot* mondott mindazokra a zsidókra, akik „Mózes könyveinek Berlinben Mózes Mendelssohn úr szerkesztésében meg-

*) Dr. Kecskeméti Lipót: Egy zsidó vallás van-e. több-e? 1913. Nagyvárad. 144. o.

jelent fordítását merik olvasni”. Ugyancsak 1779-ben Fürthben, majd később Hamburgban, Prágában kiátkozzák Mendelssohn filozófiáját és bibliafordítását. Hurwitz a szószéken és levelekben adja ki a tilalmat *Selaj lölaméd Tnach im Dajtsch!* Nem szabad a Tnachot német nyelven tanítani!

Nem nagy ut a *nagymihályi tanácskozás* határozatáig. A nagymihályi tanácskozás vakmerő változtatásokat lát a zsinagógák stílusában! az Almemor emelésében, az előimádkozó ruházatában, „együtt azokkal a nyerítő kölykökkel” (ezzel a megjelöléssel az énekkart illeti). És a kilenc pontból álló nagymihályi határozat elseje kimondja, hogy tilalmas prédikálni más népeknek a nyelvén; éppúgy tilalmas meghallgatni más nép nyelvén elmondott prédikációt. Ezért, aki zsidó ember, az kimegy a templomból, ahol a rabbi vagy más valaki idegen nyelven prédikál; aki prédikál, csak zsidó nyelven prédikálhat, amelyet az ezen országban lakó „kóser” zsidó emberek beszélnek. A második pont kimondja, hogy tilalmas bemenni olyan zsinagógába, amelyben a Bima, az Almemor nem középpütt áll. A hatodik pont megtiltja a kórusos imádkozás meghallgatását, a felhangzó áldásokra még csak áment sem szabad mondani. A hetedik pont szerint tilalmas bemenni a kórtemplomnak nevezett zsinagógába, mert az az Istentagadásnak csarnoka; az üldöző ellenség elől, a fenyegető mérges kígyó elől sem szabad bemene-
különi oda.

Nyolcvan magyarországi rabbi írta alá ezt a

határozatot 5626-ban, Vajslach hetében, 1865 december elején, tehát három évvel a magyarországi kongresszus előtt!

Akik a Mendelssohn Bibliájának, Mendelssohn tiszta német nyelvének és Mendelssohn Berliner Gemeindejének kiátkozásában nagyátkot mondtak, – vajjon sejtették-e, hogy nem telik belé ötven esztendő és énekkar működik a nagy, díszes magyarországi orthodox templomokban? És sejtették-e, hogy konzervativizmusukban fentartás nélkül approbált orthodox templomokban nemcsak magyar nyelvű drósek hangzanak el, de egy-egy jesivából kikerült, vagy külföldi rabbiszemináriumból hazakerült orthodox rabbi magyar nyelvet már nem is Arany Jánostól, de Ady Endrétől tanul?

Mendelssohn gondolatainak harcos útján eljutunk Magyarországra: Nagymihályra, Pozsonyra, Munkácsra, Paksra és Bonyhádra, összecsapásnak, háborúnak és szétválásnak ütközőpontja a német nyelv. Ugyanaz a német nyelv, amely német nyelvre Sámson Rafael Hirsch, a németországi orthodoxia nagyvezére, lefordítja a bibliát.

Vallásfilozófia, tanítás, istentiszteleti rend, liturgia, művelődés és esztétika magába szívta és magába itta százötven esztendőn át Mendelssohn gondolatait. Ez a kis púpos berlini könyvelő betűivel és írásaival egy egész világot kormányoz.

Honnét van, hogy a zajlás, a viaskodás és a háborúság Mendelssohn idejében kisebbkörű, nem olyan éles és nem annyira gyűlölködő, mint

később, teszem száz év múlva?

Megvan ennek az oka. Az írás tudományával foglalkozó zsidó élete, öröme, bánata, kenyere és sója, vigasza és reménysége a tanulás. A tanulásban élő, a tanulásban imádkozó zsidó lelkében és felfogóképességében az önművelődésnek, az autodidaxisnak csodálatos csiráit rejtegeti. Mendelssohn is ihletett és klasszikus remeke az autodidaxisnak. Bekéredzkedik Berlin városának kapuin, se pénze, se kenyere, mindjárt németül tanul. (Előbb Schutzjude és csak 1764 óta lakhat királyi privilégium alapján Berlinben). Amikor pedig már németül tud, a lengyel tanító, Izrael ben Mózes Lévi, Izrael Szamos matematikára tanítja és csakhamar a latin grammatika mellett ül a kis dessau. Aki az éhségnek és a szomjúságnak ezzel a mohóságával eszi a tudományok kenyerét, a maga lelkén át érzi legjobban, hogy mit jelent majd a tizenyolcadik század járma alatt senyvedő testvérei számára, ha kezükbe vehetnek egy bibliát, amelynek német fordítása a héber szöveg ismeretén át odavezeti őket a német kultúra forrásai mellé. Tudja és érzi, hogy aki egyszer, csak egyetlenegyszer megízlelte az egyetemes műveltség nyomtatott oetüinek kenyerét, vagy csemegéjét, annak már mások a vágyakozásai és mások az igényei.

Mi ez! Kisértés? Csalétek?

Sátáni játék?

Nem kutatja, aki az új konyha főztjének párolgó illatát érzi, vagy aki szomjúságát és étvágyát a Haszkála, a fölvilágosodás gyümölcszeinek zsengéivel oltja-csillapítja. Viszi, viszi a nyomtatott

betű a gondolatot, viszi országhatárokon át városba, faluba, templomba, sülbe, jesivába, chéderbe és a Talmud tanulásában görnyedő koponyák meghökkennek. A héber betű mellett, a Lósjajn Hákajdes mellett, a szent nyelvnek szomszédságában: idegen nyelv és idegen kultúra kínálja megejtő szépségeit.

Némelyik rá se néz a borzalomra.

De van, aki gondolkodni kezd. Akad nemegy, aki rájön az új probléma könnyebb nyitjára és ezt mondja:

– Olvastuk és tanultuk, hogy a Bibliát lefordították az exilium országainak nyelvére. Olvastuk és tanultuk, hogy a Tóra egyes szakaszainak felolvasása után valaha Meturgemánok arameus nyelven magyarázták a Szentírást. És olvastuk és tanultuk, hogy Majmuni mielőtt megírta a Mtore Nevuchimot, a Tévelygők Útmutatóját, végigtanulmányozta a pogány Aristoteles, az Apikajresz filozófiáját. És olvastuk és tanultuk a Targumot, a Rasit és ezekben a magyarázatokban mennyi-mennyi görög, arab és francia szóra találunk! Mindez mintha olyasfélét mondana, hogy világító fáklyáink nem zárkóztak el idegen nyelvek tanulása elől...

Aki eképpen gondolkodik, – kezébe meri venni Mendelssohn bibliáját. És amikor kezébe veszi a Mendelssohn-fordítást és amikor megízleli a tiszta és irodalmi német nyelv zamatját, – tulajdonképpen még nem történik különösebb változás. A dessau, a strassburgi, a rothenthurmi, vagy a nürnbergi zsidó, amikor hazaviszi magának, vagy gyermekeinek a Mendelssohn-bibliát, legjobb esetben

úgy érzi, hogy a Leipziger Messeről most valami egészen új, valami nagyon-nagyon szép ajándékot hoz.

A nyomtatott betűnek meg kellett tennie utjának legalább is ezt a részét, hogy azután responzumok, tudósok levélváltásai első villámaikat cikkázhassák a *Lessinggel barátkozó Reformer* felé!

Az autodidakták azonban közben olvasták a német fordítást és észrevették, hogy íme, csodálatosképpen a Biblia Mendelssohn fordításában is a Tóra gondolatait adja, azét a Tóráét, amely tej a gyermeknek, méz az ifjúnak és kenyér az öregnek. Ki foghatja most már fel a művelődésnek, a német kultúrának Mendelssohn gondolatainak világotjában való röptét és szárnyalását!

**Bátor hang,
bátor szó**

Miként látták Mendelssohnt saját kortársai és azok a generációk, amelyek tanításának közvetlen és friss hatása alatt állottak! Dr. Moritz Brasch, a *Moses Mendelssohns Schriften**) kiadója, szemléletesen állítja elénk, hogy a tizenharmadik század elejének német zsidósága ott tartott, hogy még csak

*) Mendelssohn műveinek forrásmunkájaként Moses Mendelssohns Schriften zur Philosophie, Aesthetik und Apologetik, herausgegeben von Dr. Moritz Brasch, Leipzig 1880 című munkát használok. A továbbiakban az oldalszám megjelölése mindannyiszor erre a kiadásra vonatkozik.

nem is érezte politikai és szociális páriaságát. Hogy ebben a lelki dermedtségben végre mégis feleszméltek embervoltukra, hogy végre felcsillant bennük és tudatossá vált bennük az egyenjogúságra való törekvés: *ist das weltgeschichtliche und unvergessliche Verdienst Moses Mendelssohns.*

Amit Brasch *világtörténelmi és feledhetetlen érdemként* jelöl meg, ezt természetesen a kortársak nem láthatták. A történelmi és kritikai értékbecslés későbbi korokra tartozik.

Mit láttak ezzel szemben a kortársak!

Látták, hogy valaki zavarja a német talmudizmus világát. Észrevették, hogy valaki keresi a belső megújódást, ha nem is a vallás féltett területén, még nem a templomban, de keresi nyelvben és művelődésben. És észrevették, hogy valaki utat nyit a kritikának.

Elképzelhetjük-e, hogy micsoda elszörnyűködés támadhatott a talmudizmus és a minhág világában élő zsidóság köreiben, amikor valahogy kézen-közön egy Bentajre asztalára került – mondjuk a rikító példának okáért – Mendelssohnnek a *Schreiben an Lavater in Zürich* című vitairata! Válasz volt ez a zürichi filozófus-papnak arra a felhívására, hogy olvassa el Mendelssohn a francia Bonnet munkájának fordítását és vonja le a végső következtetéseket és térjen át a keresztény hitre.

A Lavaterhez szóló válasz enyhén polemikus irányzatú és enyhén, nem aláhúzottan hitvédelmi célzatú. És rátalálok néhány mondatra, amelyet ha nem a tizenhétedik század közepén ír a dessauai bölcs, de írja ma egy szemináriumban végzett rabbi,

hát akkor is morajlással és felzúdulással válaszol rá nemcsak Munkács, nemcsak Szatmár, de Hőgyész és Bonyhád is. Csak éppen a példának kedvéért emelem ki Mendelssohn két mondatát, amely a Lavaterhez intézett vitáiratában foglal helyet és így hangzik:

„Ich werde es nicht leugnen, dass ich bei meiner Religion *menschliche Zusätze und Missbräuche* wahrgenommen, die leider ihren Glanz nur zu sehr verdunkeln. Welcher Freund der Wahrheit kann sich rühmen, seine Religion von *schädlichen Menschensatzungen* frei gefunden zu haben!”

Mi ez! – megmondja a továbbiakban Mendelssohn. Ezek az emberi kitalálások, ezek az árthatmas todatok: – így olvasom Mendelssohnban – *a képmutatásnak és a babonának mérges lehelete*. Igaz viszont, hogy ezekután a bölcselmi író nyugodt és határozott eleganciájával írja, hogy a zsidó vallás lényegéről éppen olyan tiszta és éppen olyan erős a hite és meggyőződése, mint Lavaternek vagy Bonnetnek a maga vallásáról. És hitet tesz egyben amellet is, hogy a zsidó vallás mellett mindhalálig kitart.

És hinné-e valaki, hogy Írásaiban merőben *illiberális* állásfoglalásra is akadunk! Olvasom a Jeruzsálemben: „Az államnak joga van ahhoz, hogy beavatkozzék és tiltakozzék *atheizmus, epikureizmus és fanatizmus* ellen”. Ugyanitt olvashatjuk viszont Mendelssohn határozott vétőjét az ellen, hogy rabbik átokkal sújthassanak valakit ilyen vagy amolyan gondolkodásmódja miatt.

Milyen friss és milyen mai: a vallásról és a vallásos cselekedetekről szóló szentenciája! „Diese (a vallás) kennt keine Handlung ohne Gesinnung, kein Werk ohne Geist, keine Übereinstimmung im Thun, ohne Übereinstimmung im Sinne. Religiöse Handlungen *ohne religiöse Gedanken* sind leeres Puppenspiel, kein Gottesdienst!”*)

Lehet-e kétséges, hogy hívő vagy hitetlen-e a filozófus, aki az *An die Freunde Lessings* című ragyogó, kissé indulatos írásában akörül vitázik Friedrich Heinrich *Jacobival*, hogy nem szabad a nagy Lessinget halála után mendemondák, föltevések, indiszkréciók és elejtett szavak alapján azzal vádolni, hogy *Spinoza híve lett volna!*? Nem bírta el a gondolatát annak, hogy legnemesebb barátja a zsidó Spinoza Baruch útján járt vala és pantheista lett volna. Csodásan szép a halott költő hagyatékának: bölcselmi renoméjának ez a védelme.

A grönlandi – írja Mendelssohn – a jég-tükrön megy a misszionáriussal. A jéghegyek mögött meglátja hajnalnak csodás pirkadását. És megszólal: – Sieh, Bruder, den jungen Tag! wie schön muss der sein, der dieses gemacht hat!

És Istenhitének e megkapóan szép példázata után ezt írja: Rám ez ugyanolyan meggyőző erejű, mint a Zsoltáros egyszerű cikornyátlan argumetuma:

*Der das Ohr gepflanz hat,
Muss doch wohl hören?*

*) Jerusalem. Leipzig 1880. II 376. o.

*Der das Auge gebildet hat,
Muss doch wohl sehen?
Der den Menschensohn Erkenntniss lehrt,
Der Ewige, erkennet auch des Menschen Gedanken.*

Filozófusokkal senki, de senki nem versenyezhet szerénységben. Hiszen legfelsőbb bölcselemnek desztilláltsága a szerénység. Aki világosságra nyitja ki szemét és aki minden világosságra felfigyel, íme, milyen alázkodóan szerény abban a hitében is: vajjon látja-e a világosságot és elegendő világosságot lát-e? Abbthoz intézett régebbi leveleiből idézi Mendelssohn (Jeruzsálemben) ezt a hatatlanságra érdemes klasszikus mondatot:

– Auf dem dunkeln Pfade, den der Mensch hier zu wandern hat, ist ihm gerade so viel Licht beschieden, als zu den nächsten Schritten, die er zu thun hat, nothing ist.*)

Ma már, amikor bizonyosság és eredmények mutatják nekünk, hogy Mendelssohn az újítás tételes programja híjján is belső megújulásnak transzába vitte a zsidó gondolkodást, a zsidó életet, ma már bátran elemzés alá vehetjük, hogy mi erősebb Mendelssohn zsidótárgyú írásaiban: a hitvédelem-e, avagy a kritika-e?

Ami a hitvédelmet illeti, ez nem a tüzes és nem a cikkázó és nem a szikrázó apologetika. Mendelssohnban nem találunk fölösleges, dekoratív lendületet, nincs benne szónoki páthosz, nincsen benne hatásvadászat, mámoros szárnyalás, nincs benne elkápráztatásra számító dialektikai fény. Józan és

*) Jerusalem II. 371. o. Leipzig 1880.

őszinte a hangja, amikor a zsidó vallás értékeit óvja, ugyanolyan higgadt és tárgyilagos, amilyen szenvtelen józansággal ír egyéb bölcselmi munkáiban is. Ez persze mitsem von le okfejtéseinek erejéből.

A Jeruzsálem befejezésében szózatossá emelkedettséggel fordul az uralkodókhoz és fejedelmekhez, hogy vessék el a Glaubesvereinigung, a *vallás-egyesítés* eszméjének döreségét.

Nagy igazságokat egyszerű szavakkal lehet megmondani. A Bibliának, a prófétáknak egy-egy szava pörölycsapásként hangzik ma is. Lavater a túlsó partra hívja Mendelssohnt. Erre igen egyszerűen lehet válaszolni.

(Gárdonyi Gézánál olvasom Álmodások című kötetében az örök kérdésnek találó és ugyancsak egyszerű, mégis közvetlen hatású diagnózisát. Ezt mondja csaknem kétszáz évvel később a keresztény magyar író: „A zsidósággal szemben azt a hibát követjük el, hogy megköveteljük tőle: ne legyen zsidó”.)

A nagyátkok, amelyekkel Mózes Dessaut korabeli és későbbi rabbik kiátkozták, hatóerejükben megenyhültek már. Ma már talán idejétmúlt a kérdés, hogy vallásos obszervanciákban minő helyen állott Mendelssohn. Talán-talán többet mond nekem, hogy amikor a nagy filozófus a Zsoltárokat fordítja, akkor könnyezik.

És mit használ, ha az általánosítás belső igazságának híjján vádaskodók elé tárjuk Mendelssohn apologetikáját, teszem a Lavaterhez intézett válasziratát! Vagy azt a kis versezetet, amelyben a nagy filozófus minden bájosága és kedvessége vonul

meg, amikor az áttérésre való csábítás szíréhangjaira ad választ. Teller prépost fölírta Mendelssohn számára a kérdést:

*„An Gott den Vater glaubt ihr schon,
So glaubt doch auch an seinen Sohn,
Ihr pflegt doch sonst bei Vaters Leben
Dem Sohne gern Kredit zu geben!”*

És a híres Mendelssolm-versezet erre ezt a finom választ adta:

*„Wie könnten wir Kredit ihm geben?
Der Vater wird ja ewig leben.”*

És bízást büszkélkedhetünk a Jeruzsálem írójának rendíthetlenségével. A Jeruzsálem lapjain a vallásos toleranciát Mendelssohn klasszikus mondatokban formázza. Arra kéri a gondolkodó emberiséget, hogy ne vegye rossznéven a zsidótól, ha azt cselekszi, amit a keresztény vallás alapítója cselekedett.

– Ha a polgári jogegyenlőséget – olvassuk a Jeruzsálem befejező részében – más feltételek alatt meg nem kaphatjuk, csak abban az esetben, *ha letérünk a Törvény* (tehát a Tóra) *útjáról*, amely törvény erejét kötelezőként ösmerjük el, ebben az esetben fölötte fájdalmas nekünk, de ki kell jelentenünk: hát akkor *inkább lemondunk a polgári jogegyenlőségről*, hát akkor maradjon inkább minden úgy, amint ma van. A törvény útjáról nem térhetünk le, – *de mit is használ nektek a lelkiismeret híján élő polgár!*

Napfényes magasságokban szárnyaló, tiszta szabadelvűségnek és nemesveretű toleranciának szava ez. Az igazság szavaira kevés patina rakódik: ma is frissek és elevenek ezek a mondatok. Menynyire eltörpülnek ezek mellett a hibák és bűnök, amelyeket a korabeli megnevelés, a félreértés és fanatizmus irt a Bernhard-féle selyemgyár komptoaristájának számlájára. Rémséges: német könyveket olvasott és német könyveket irt! Az irodájában levő könyvtárban ott van Klopstock Messiása és az Újtestamentum! És a könyvelő úr elárulja, hogy szívesen olvassa Pál apostol leveleit, mert ezek telistele vannak zsidó gondolatokkal... De ez még nem minden, Schöngelistokkal, katonatisztekkel, tanárokkal érintkezik! Kávéházba, színházakba és hangversenyekre jár ... Mit ér, ha rabbi Jonathan Eibenschütz megállapítja, hogy Mózes Dessau járatos a Talmudban, és mit ér, hogy ez a hetvenéves aggastyán morénut akar adni Mózes Dessaunak, amikor az ifjú filozófusnak még felesége sincs!!

Mendelssohn nem volt szabadkőműves. Lesingről viszont tudjuk, hogy a szabadkőművesség bölcselmének buzgó és benső művelője. Moritz Brasch tanulmányainak egyikében olvasom, hogy Lessing elküldi Mendelssohnak *Ernst und Falk Gespräche über Freimaurer* című munkáját és Mendelssohn bőven, részletesen kifejti álláspontját és okfejtésének egyik mondata így hangzik:

„– Meggyőződésem: Amit emberek emberek előtt eltitkolnak, ritkán éri meg, hogy elmélyedjen benne az ember.”

Nem mondta volna ezt Mendelssohn, ha ismerte volna a szabadkőművességet. Ha tudta volna, hogy a szabadkőművesség kódexének egyebek között legfőbb parancsolata: „A szabadkőműves *minden igaz meggyőződést tisztel* és ezért a szabadkőművesek szabadon követhetik meggyőződésüket és ezt az alkotmány korlátai közt nyíltan kifejezhetik; a szabadkőművesek szövetsége megkívánja tagjaitól, hogyha nézeteik és állásaik különböznek is, egymást testvérekül tiszteljék és becsüljék. A szabadkőművesek szövetsége a lelkiismereti, a vallási és a szellemi szabadság erkölcsi alapelveinek hódol és kárhoztat minden kényszert, amely ezt a szabadságot veszélyezteti és bármely meggyőződésnek, hitnek, vagy gondolkodásnak minden üldözését, valamint a felebaráti szeretettel ellenkező minden törekvést.”

Ebben a szabadkőművesi életfilozófiában élt és alkotott Gotthold Ephraim Lessing. És ezt a toleranciát hirdette Mendelssohn is. Aki azonban látatlanban elítélte (hadd kölcsönözzem ide a zsidóságról kovácsolt megjelölését) a szabadkőművesség rituáléjának „Ceremonialgesetzeit”.

Mendelssohn nem volt szabadkőműves. És mégis szabadkőműves volt! Nathan der Weise legszabadkőművesibb alakját Lessing éppen róla formálta ...

Löw Lipót

A tizennyolcadik században Mendelssohnak nem kell prédikációs tüzzel szólnia a zsidókhoz, ha világossá és tudatosná akarja előttük tenni a kézenfekvő, vérbeli igazságot, hogy zsidók maradjanak. A gettó együtt tartotta a nyáját. Helytelen volna hát, ha tanításnak, védekezésnek és közvéleményformálásnak mai hőmérőjével mérnök a másfél évszázaddal ezelőtt gondolkodó és vitázó író világszemléletét és hitvédelmét. Kétségkívül bátorság volt akkor, ha zsidóember elég erősnek érezte magát arra, hogy defenzívába léphessen és bátor cselekedet volt, ha elszánja magát arra, hogy filozófusokkal, költőkkel és egyháznagyokkal szemben védelmébe vegye a zsidó vallás eszményeit.

Messzi-messzi visszhangja támad a bátor szónak...

Löw Lipót átfogó, széles, grandiózusán nagy ismeretkörének változatos skáláján a Ben-Chanan-jában, írásműveiben és szónoklataiban visszavisszatér Mendelssohnhoz. Feltétlen elismeréssel van a tizennyolcadik század Szokrátesze, a német Plató iránt, az értékelés mellett természetesen a Löw Lipótot is jellemző egyéni bírálattal.

A filozófus Mendelssohn deisztikus világlátása – írja Löw Lipót – egybehangzott a zsidó Mendelssohnak, a Zsidónak világlátásával.

Mendelssohn vallás szemléletének egyik bölcseimi alaptétele így hangzik:

„Nem ismerem más örök törvényt, mint azt, amelyet az emberi elme nemcsak felfogni képes,

de emberi erők létre is hozhatják és foganatosíthatják. A mózesi törvények rendeletei és szabványai között egyetlenegy se mondja: *higyj, vagy ne higyj*, de valamennyi parancsolja: *ezt vagy amazt cselekedd, vagy ne cselekedd!*”

Soká és sokféle gyűrűzik *a dogmának vagy a dogmátlanságnak* kérdése és Löw Lipót 1871-ben, a Kongresszus után két évvel, nyílt levelet ír dr. Ignatz Hirschlerhez, ebben határozottan állást foglal a kongresszusi állásponttal szemben, egyebek között a következőkkel érvelve: Zunznak *Dogmengeschichteje* van, ami dogmák nélkül el sem képzelhető. Luzzatto a páduai rabbiiskolában pedig *a zsidó dogmatikus teológiát* tanítja. És Einhorn Dávid, a newyorki reformhitközség rabbija, aki előbb a pesti Reformgesellschaft rabbija volt, 1854-ben ugyancsak sikraszáll a Mendelssohn Mózes dogmátlansága ellen.

Ehhez pedig megjegyzi Löw Lipót: „Az 1848–1852. évek reformerjei megtört szívvel dezavualják korábbi destruktív tendenciájukat”.

(Íme, 1871-ben találkozunk Löw Lipót írásaiban a *destruktív* jelzővel, amely jelző ötven év múltán mennyi elfogultsággal és milyen sok rosszindulattal kapott helyet ellenségeink fegyvertárában ...)

Mendelssohn gondolatai időknek, évtizedeknek és nemzedékeknek multával nem eredeti épségükben formálják a vallásfilozófia és hitélet elméletét és gyakorlatát. Löw Lipót példának okáért felületes dilettantizmusnak mondja az 1869-es kongresszus határozatait.

Megható, hogy mennyi szeretettel és mennyi lírai ellágyulással dicsőíti Löw Lipót Mendelssohn édesapját: a tóráíró, a szófert. *Ezek a ssóferekt* – mondja többek között Löw Lipót – és *nem a korabeli rabbik*, a héber nyelv és a zsidóság őrzői. De olvashatunk*) még keményebb kritikát is: Mendelssohn eleganciával irt héberül, holott *a korabeli rabbik* közül *kevesen* tudtak *korrektül* héber nyelven fogalmazni.

Keyserling Nayer

A tizennyolcadik század közepén vagyunk, amikor Mendelssohn 1754-ben átadja első kéziratát Gotthold Ephraim Lessingnek. Milyen világban, milyen gondolatkörben él ebben az időben a német zsidóság! Senki találóbban és plasztikusabban meg nem mondja ezt nekünk, mint a száz esztendővel későbbi kritika.

A mi nagy Kayserlingünk, a dohányuccai templom néhai nagy rabbija, dr. Kayserling Mayer, aki száz évvel Mendelssohn után, 1829 június 17-én Gleidingenben született (és akinek centennáriuma egybeesik a nagy filozófus kétszáz éves centennáriumával) még svájci lelkészkedésének idején, 1862-ben fejezte be Mendelssohn Mózesről szóló klasszikus munkáját.**)

*) *Gesammelte Schriften von Leopold Löw*. Löw Immanuel kiadása. 1898. Szeged. I. kötet 349. o.

***) *Dr. M. Kayserling: Moses Mendelssohn. Sein Leben und seine Werke*. Leipzig, Hermann Mendelssohn kiadása, 1862.

és rezervált a filozófus, ugyanolyan nyugodt és mértéktartó minden szavában és minden bíráló megállapításában az életrajzírója. Szinte félve vigyáz, hogy rajznak vagy elbeszélésnek színe meg ne másítsa valamilyen adatát. Kiválóan értékes munka Kayserling könyve; későbbi írók és tudósok idézik, valahányszor szó esik Mendelssohnról.

És a mi nagy Kayserlingünk, történetírók mestere, Mendelssohn nyugodt, higgadt, választékos stílusú, elegáns és halkszavú életrajzírója, egyszer, egyetlenegyszer mégis elveszti nyugalma és kizökken a tudós tárgyilagosságra és érdektelenségre törekvő flegmájából. Tessék csak fellapozni Kayserling munkájának 323-ik oldalát – íme, ezt írja a hűvösen és hidegen bíráló Kayserling:

„Mendelssohn hat das unsterbliche Verdienst, durch seine Übersetzung neue Bahnen für die Schlußklärung eröffnet und zuerst wieder auf grammatische und exegetische Studien geleitet zu haben. Er *versetzte den tödtlichsten Stoss den polnischen Lehrern*, welche die Worte der heiligen Schriften in abgeschmackter und lächerlicher Weise interpretieren, statt sie zu übersetzen und zu erläutern. Diesen *unwissendsten aller Idioten und rohesten edler Jugendpeiniger*, welche sich in die Familien der deutschen Juden einnisteten und die vergänglichen Güter derselben für das als Gelehrsamheit und Frömmigkeit von ihnen ausgegebene Gaukelspiel aufs bereitwilligste eintauschten, war durch Mendelssohn's Pentateuch der Weg versperrt. Nur Wenige, welche an dem polnischen Schmutze sich noch labten, suchten sie; Deutsche, der Etwas auf Erziehung hielt, verschmähte es, seine Kinder länger nach dem unästhetischen und unverständlichen jüdisch-deutschen Jargon der polnischen Winkelschulmeister unterrichten zu lassen.”

És jegyzet alatt ugyanitt vág végig a lengyel tanítókon Kayserling a következőkben:

„Von der Unwissenheit dieser polnischen Jugenderzieher und der Mühe, welche sie sich gaben, Mendelssohns Übersetzung in Verruf zu bringen, zeugt folgende Anekdote: Mendelssohn hat Schabbath Sabbothaun mit einer „Feier der ersten Klasse“ übersetzt. Denkt euch Rabbi! rief ein Bachur aus, der „Mosche Dessau“ vergleiche den heiligen Sabbath mit der Klassen-Lotterie. Welche Entweihung der heiligen Thora! Und* welche Dummheit! fügte ein anderer Bachur hinzu. Wusste er denn nicht, dass die erste Klasse die wohlfeilste ist? Warum sagte er denn nicht, eine Feier der vierten oder fünften Klasse?“ (Orient, Literaturblatt, 1851, S. 282.)

Híven és következetesen korábbi álláspontjához, másutt és később sem mulasztja el az alkalmat Kayserling, hogy a Kárpátokból leereszkedő lengyel-litván tanításnak útját állja. 1864-ben Endingenben írja meg Kayserling *Der Dichter Ephraim Kuh* című kis munkáját. *)

Kuli, az első németországi zsidó költő, 1731-ben Breslauban született, Mendelssohn kortársa: élete és pályája rendkívül érdekes. Kayserlingnek ez a munkája külön figyelmet érdemel már csak azért is, mert hiszen előttünk áll egy másik autodidakta, aki Mendelssohn később felragyogó csillagzata előtt, Mendelssohnnal egyidőben a német kultúra berkeiben jár. Szerencsétlen, tragikus sorsú ember volt ez a költő. Kayserling el nem mulasztja, hogy meg ne említse, hogy amire gyerekkorában rászorították, a „lernen“ iránt semmi, de semmi kedve

*) Der Dichter Ephraim Kuh. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Literatur von Dr. M. Kayserling. Berlin, Verlag von Julius Springer, 1864.

sem volt. Egy lengyel zsidó, ein polnischer Jude, ein zweiter Samosz (– írja Kayserling –), akit csakúgy, mint a német Plató (Mendelssohn) tanítóját is, elkergettek a kilejéből, volt Ephraim Kuh tanítója...

A tiszta és hamisítatlan kultúrának a zsidósággal való egysége és harmóniája vérvé vált Mendelssohn tanítványainak. Kayserling halálának huszadik évfordulóján unokája, dr. Naményi Ernő írja*) a mi nagy Rabbinkról:

„Egyaránt utálta a *vakbuzgóság köntösébe öltöztetett tudásiszonyt, mint a gettó-romantikának erőltetett, ízléstelen, lealacsonyító termékeit.* A zsidóság legfontosabb korszakainak megvilágításával célja volt *népébe emberi öntudatot és múltjára való büszkeséget* önteni és ezt az európai kultúrához fűzni, ami a német és a Németországtól keletre eső népeknél egyet jelentett a német kultúrával. És magyarországi működésének mélyebb tartalmát is ez a törekvése adta meg.”

A Mendelssohn által hirdetett toleranciának mily fölemelően szép jelensége, sőt mondhatnám prózai szóval, milyen értékes gyakorlati eredménye, hogy Kayserling Pesten, a művelt nagyközönség számára három éven át előadásokat tart az *evangélikus egyház nagytermében!*

Kayserling Mendelssohn-kutatásainak teljességéhez tartozik, hogy a nagy munkáját követő második Mendelssohn-monográfiájában megemlíti azt a gyenge szálacskát is, amivel a tizenhét században Magyarországon élő zsidóság, ha nem is állandó levelezés, de egy-két levélváltás közvetlenségével kapcsolódott Mendelssohn kultúrmoz-

*) Múlt és Jövő, 1925 augusztus.

galmába.*) Fejérmegyében, *Móron* élt *Naftali Lewin*, későbbi nevén *Naftali Rosenthal*. Naftali Lewin művelt kereskedő volt és levelezett Mendelssohnnal. Löw Lipót a Ben-Chananjanban közli azt a levelet, amelyben *a zsidók hadiszolgálatá mellett* foglal állást Naftali Rosenthal: Mendelssohn magyarországi barátja. A fejérmegyei kereskedő nyitott szemmel néz a nagyvilág messzi tájékai felé, kis magyar falujában megérzi, hogy valaki új kultúrát kínál az ősi kultúra ősi népének.

A németországi reform kialakulásának rendkívül érdekes korrajzát adja Kayserling az apósáról, *Philippsohnról* szóló munkájában.***) A történetíró őszintesége és lelkiismeretessége hatja át ezt a monográfiát, a harcokban megcsap bennüket nem egyhelyütt a drámaiságnak és monumentalitásnak hangulata.

Chaszidizmus és múchaszidizmus

Kayserling korfestése nemcsak Mendelssohn korát szemlélteti és nemcsak Mendelssohn hatását jelöli meg, de akarva, nem akarva, rávilágít arra is, hogy Mendelssohn gondolatainak útja száz év

*) Moses Mendelssohn. Ungedrucktes und Unbekanntes von ihm und über ihm. Bearbeitet und herausgegeben von M. Kayserling, 1883. Leipzig. 39. o.

**) Dr. M. Kayserling: Ludwig Philippsohn. Leipzig, Hermann Mendelssohn kiadása, 1898.

multán is, százötven esztendő multán is, Kayserling idején is, beletorkollik a sötétségbe.

Amikor Kayserling lesújtóan kemény szavakat mond a Polnisch Lehrerekről, akkor nemcsak történelmet ír, de látja a lengyel, litvák begubózottság tizenkilencedik századbéli csökevényeit is. A zsidó humanista eszméi már száz éve gyúrik, formálják a jobb és szebb látásra hajlamos agyakat, száz év múlva új, meg új alakban jelentkeznek a tanítványok gondolatai, de száz év nagyon kisidő ahhoz, hogy az ezeresztendős elzárkózottságnak szekerét kikökkentse kitaposott útjából. A tizenkilencedik század közepén – mintha Mendelssohn idejében élnénk – Kayserling és kortársai úgy érzik, hogy kultúra, kultúra, mennél több és mennél egyetemesebb kultúra kell a zsidóságnak.

Ma már *nemcsak ezt* látjuk.

Ma *mást* is látunk!

Akik először ittak a kultúra kelyhéből – *Mendelssohn leánya és unokái, elhagytak a zsidóságot*, de az egyéni és az egyes eseteken túl is kegyetlen tapasztalásunk, hogy némely részben éppen a mohón felhabzsolt kultúra többlete az a mérges lehelet, amely sorvasztja a mai zsidóságot.

Igaz: a lengyel és litvák gettók kultúrharcának drámai alakja, a *Vilnai Gáon*, Elija Rabbi, harcot hirdet a chaszidizmus és a kabbala ellen. Csatázik a fantáziák és a fantazmagóriák ellen és megbélyegzi az érzelmi egzaltációk babonáit. Mintha Mendelssohn szavát hallanánk, amikor a litvák Jesiváknak, az extázisban imádkozó litvákknak, de az egész világnak odakiáltja:

– A zsidó vallás *reális célokat* szolgál, a zsidó vallás a földi jólét törvényeit tanítja!

Csoda-e, hogy aki ilyen bátor szóval meri hirdetni meggyőződését, a Vilnai Gáon továbbmegy: gyökerében fogja meg a babona betegségét és kiátkozza a chaszidizmus szektájának megalapítóját: Baal Sem Tovót!

Vajjon kimondaná-e *ma* is Kayserling a nagyátkot a sápadt és tétova és vakbuzgó, de mégis hívő chaszidizmus elleni

Aligha. A chaszidizmust ma ő is a mai idők szemüvegén át nézné!

Mert ma is van chaszidizmus. És van ma neo-chaszidizmus, sőt van mű- és álchaszidizmus is. Ez az álchaszidizmus iparszerűen, gyári nagyüzemben készíti az újchaszidizmus vásári portékáját az amerikai mozgó vásznára és a rotációs alá.

Tudunk azonban különböztetni. Más a műriport, más a film, a rikító színpadi beállítás és merőben más a háborúban feldúlt és elpusztított falvak földönfutóinak lelkivilága. A legutóbbi évtizedek az új gólusz új vértanúit kergették a nagyvilágba. És ha ma felém jön a litván, vagy a lengyel tanító, ha látom sápadt arcát, tűzben égő szemét, elkopott kaftánját, – nem tudok olyan szigorú lenni vele szemben, mint amilyen szigorú volt hetven esztendővel ezelőtt Kayserling...

Valóság-e, túlzás-e, más kérdés, de bizonyos, hogy zsidó közvélemény komoly fórumairól halljuk, hogy ők: az Ost Judentum, a zsidóság erőtartaléka. Igaz viszont, hogy a Mendelssohn-gondolatok világútján ők, az Ostjudentum, sem

maradnak mentesek a Hászka: a felvilágosodottság hatásától.

A chaszidizmus ma merőben más, mint volt akkor régen, amikor lelkeket lenyűgöző varázslatos nagy erejével ércfalként állotta az útját világosságnak és felvilágosodottságnak. Ma tudunk olyan chaszidizmusról is, amelynek Tart pour Tart van tenyésztése és van védelme.

Mendelssohn-gondolatok formálják a zsidó elbeszélőirodalmat és költészetet. Valamennyien a dessauai bölcs tanítványai vagyunk.

Színek, szinfoltok, vadvirágok a Hászka betűbirodalmából

Az íróat olvasni is kell. Nemcsak kritizálni. Nemcsak kiátkozni.

Aki belemélyedt Mendelssohn írásaiba és aki betűin át ismerkedik meg gondolkodásának előkelőségével, nem intézheti el vallásbölcselemét, vagy bibliafordítását, de filozófiai racionalizmusát sem egy-egy semmitmondó szóval, hogy hitetlen, hogy ateista, hogy renegát, vagy eféle. Nem ilyen egyszerű a Mendelssohn-gondolatok skálája.

A nagy Majmuni Mózes bölcselemi főművéről, a Tévelygők Útmutatójáról, a Dalalat Alhairinről összefoglaló filozófiai munkát irt dr. Hevesi Simon. És a bibliai S échina ihletében lángoló Rambam világokat átfogó méltatását megkapó plaszticitással adja Hevesi Simon e néhány szóban: „A fény

barátai és a sötétség lakói érezték hatását”.*) Filozófiai előadásai során pedig ugyancsak messzi bölcselmi távlatokat átfogóan tanítja Hevesi Simon, hogy kétkedéseken át is az istenhitnek és a vallásnak aktivitásába jutunk. A Mendelssohn-gondolatok széles nagy skálája láttára – mutatis mutandis – elmondhatjuk a dessauai bölcsről is, hogy a fény barátai és a sötétség lakói egyaránt hatása alatt állottak és elmondhatjuk azt is, hogy kétkedésnek látszó tételein át is a zsidóság eszményeinek birodalmában járt.

Átalakulásnak, eszmék röptének sebességmérője a röppenő idő és e röppenő időben munkáló állandó változás. Mendelssohn bibliafordításával meggyújtja a lángot és nem egészen száz év múlva, 1837-ben Zunz új bibliafordításba kezd és ugyanekkor Philippsolm is lefordítja németre a teljes Szentírást. Mendelssohn rendszeres iskolázottság híján, önművelődés útján szerzi meg tudásának első kincseit, a klasszikus nyelvek ismeretét. Zunz Lipót azonban már gyermekkorában abban a *német kultúrában* él, amelynek ajtaját Mendelssohn nyitja meg a zsidóság számára és Zunz az *első zsidó gyerek*, aki *német gimnáziumba* jár. Életmunkája aztán átformálja, reformba és megújulásba viszi a zsidóságot: Zunz a zsidó tudomány egyik megalapítója.

A szikrát azonban Mendelssohn gondolatai gyújtják a Krochmal, a Bappaport, a Zunz, a Luzzatto, a Philippsohn, a Geiger és mind a többiek

*) Dr. Hevesi Simon: Dalalat Alhairin. 1928. Budapest. 10. o.

lelkében. Olvasom, hogy Zunz és tanuló társa, Jóst Márkus, a *Jahrzeit-gyertyák* lecsurgó viaszából készítenek éjjeli világosítót, hogy éjszakán át is tanulhassanak. A zsidó vallástudomány és vallásfilozófia tizenkilencedik századbéli nagyjai a Mendelssohnra való emlékezésnek mécsesen tanulnak-tanulnak és e mécses fénysugarának kévéjén repülnek a progresszió és religio összhangossá hangozt magasságába.

Kimondtam a szót: progresszió! És kimondtam vallással, hittel való vonatkozásában. A huszadik század, fiatalságunk úgynevezett szabad szárnyalása, szinte unalomig kínálja a progresszió és religio ütközésének témáját. Az egyik oldalon a felvilágosodottság filozófusai és politikusok, a másik oldalon a vallásos gondolat védelmezői, iskolák, egyházak és – egyházi közigazgatás híján, az írás fátykájával – zsidó tanházak, rabbik, templomok.

Másfél évszázada, hogy Mendelssohn kimondja, nyíltan bevallja, hogy: *olvassa az Újtestamentumot*. Nagy vakmerőség ez akkor.

Hol vagyunk innét ma már, a bibliakritika szabadságában!

A Pesti Izraelita Hitközség tankönyvei sorában második kiadásban jelent meg dr. Fényes Mór szakfelügyelő vallástanár *A Biblia könyveinek általános ismertetése* című munkája. És ez a könyv az *Apokrif bibliai könyvek* fejezetében beszél az Újtestamentumról, a kereszténység alapkönyveiről, idézi a Máté evangélium forrásának megnevezésével *Jézus szavait*: „Ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek és prófétáknak eltörlé-

sére!” És idézi a továbbiakban Lukács evangélistát is. Micsoda fejlődés a vallásfilozófia és a tanítás szabadságának útján, amikor íme, a zsidó ifjúság számára készült approbált tankönyv beszél az Új-testamentumról.

Az amerikai reformrabbi, dr. Stephan Wise továbbmegy. Klausner József professzor, a jeruzsálemi egyetem tanára hébernyelvű könyvet írt *Jesu Hanocri* címen és e munkájában a tudós szempontjából tudományos foglatatát adja mindannak, amit a Talmud és a zsidó irodalom Jézusról följegyzett. A könyvet elolvasta az amerikai reformrabbi és Roshasónó napján a templomban ünnepi beszédet mondott Jesu Hanocriról és a roshasónói beszéd keretében dr. Stephan Wise rabbi már nem a tudományos vizsgálódásának tárgyilagosságával, de a templomi szónok lendületével és szubjektivitásával beszélt Jézusról: a zsidó próféta-ról.

Tudósnak és tudománynak lehet ebben a kérdésben ilyen vagy amolyan álláspontja. De bizonyos, hogy a téma nem zsidótemplomba és nem roshasónói beszéd keretébe való. Érthető az indulat és felháborodás, amely dr. Wise rabbi még amerikai reformnak is túlvakmerő határsértése körül támadt. Klausner professzor, aki a Jézusról szóló héber könyvet írta, szintén beleszólt a vitába és kijelentette:

– Én *tudósoknak* írtam meg a könyvet és nem propaganda céljából és nem templomi szónoklatnak témájaként. Templomban és ünnepi szónoklatban ennek az *irodalomtörténeti és bibliakritikát kérdés-*

nek taglalását természetesen könnyen félreérthetik.

Klausner könyve egyébként az Újtestamentumot egyenest a zsidó vallásos irodalom termékei közé sorozza.

Szédületesen nagy út ez: a Mendelssohn-időktől a huszadik század korlátozatlanabb kritikái szabadságáig. Ám ennek a szabadságnak megvannak a maga homályos pontjai és színfoltjai is.

Az Angol Biblia Társulat az egész világot kiszolgálja olcsó bibliájával. Ezeket a kiadványokat természetesen zsidók is vásárolják, annál is inkább, mert teszem, nálunk nincs zsidó kiadótársaság, amely versenyezni tudna az angolok olcsóságával. Az Újtestamentum a Biblia iránt érdeklődő zsidóság kezén forog. Ami nem volna baj – *ha* az Újtestamentumot *kritikával* olvasná mindenki, aki kezébe veszi.

De nem így van.

Hogy csak egy példát említsek: zsidó születésű, sőt magukat zsidónak valló írónál is megállapítom, hogy az Újtestamentumot ismerik, innét idéznek, de fogalmuk sincs arról, hogy amit idéznek és amit az újszerűség kábító impressziójának mámorával fedeznek fel, ennek alapját és ennek nyomait, sőt sok esetben ennek *szavait*, megtalálhatják a Prófétákban, a Zsoltároknak, szóval az Ótestamentumban. Tovább megyek, olvasok zsidó beszédeket, amelyekben a szónok az írás szavaira hivatkozik és kivág a hallgatóság előtt egy-egy újtestamentumi közhelyet.

Vadvirágok ezek a Mendelssohn-gondolatok világútján!

A dessai bölcs úgy érezte és úgy gondolta, hogy a Szentírás németnyelvű fordítására azért van szükség, hogy e fordításnak és a német nyelvnek ismerete révén bevezesse a kultúrátlanságban szenvedő német zsidóságot a német művelődés birodalmába. A Szentírás magyar fordítására nekünk merőben más okból van szükségünk. Nekünk azért van elsősorban szükségünk magyar bibliafordításra, hogy ne halljuk unos-untalanul a Szentírás zsidótlan idézését. Pedig egyelőre ezt halljuk, ámbátor régesrég közkézen forognak Mózes Öt Könyvének magyar fordításai, megjelent az IMIT teljes Szentírás fordítása, ifjúsági bibliája és legutóbb a Frankel-féle Ifjúsági Biblia is.

Ám itt tobzódik körülöttünk valami kiirhatatlan modorosság, amely abban tetszeleg, hogy írásműben és szónoklatokban a világért sem idézi úgy a Szentírást, hogy ezt megérthessük! De lehetőleg abban az archaisztikus formában, abban a latinossággal és németességgel telített nyelvezetben, amelyet nyelvtörténeti szótár segítségével kellene magyarrá fordítani.

A Berliner Religion

Idestova másfél évszázada, hogy Mendelssohn, Zunz, Philippsohn, Geiger és a többi nagyok működése után az orthodoxia a kiközösítés stigmájával *Berliner Religion*-nak nevezte el a németországi neológ hitközségek életét és istentiszteleti rendjét.

Rá se lehet ismerni ma már erre a Berliner Religion-ra. A berlini nagyhitközség*) ugyanis az orgonás templomok mellett nagy és szép zsinagógákat tart fenn, amelyekben kifejezetten a régi ritus divik: az Almemor a középén, teljes imakönyv, teljes Machszor, Piutok és Jaucerok, Márovauszok. Valamiben azonban mégis elütnek ezek az istentiszteletek a mi konzervatívabb rendüktől, így legelsősorban abban, hogy a közönség éneklí a német templomokban már szinte hagyományos Levandovszky-karénekeket. Egyházközigazgatási szervezetében, de inkább mondjuk úgy, az adófizetés kötelezettségében a berlini nagyhitközség fentartja a kapcsolatot a Reformgemeinde-vel is, a hitközség és a zsidóság nagy tömegét azonban lelkiekben vajmi gyenge és vajmi laza szálak fűzik a reformhitközséghez, amely a múlt század negyvenes éveit óta vasárnapra tette át a szombatot.

A Berliner Religion-nak nevezett neológia mögött évszázados múlt áll és innét van, hogy ma már

*) Az elmúlt télen, Chanuka után Berlinben jártam Istenben boldogult elnökünkkel, Kaszab Aladárral. Minden-minden érdekelte, ami a zsidóság helyzetével, kulturális és emberbaráti működésével, országos és hitközségi közigazgatásával van vonatkozásban. Ellátogattunk a berlini nagyhitközség Oranienburgerstrassen levő székházába, tárgyaltunk az elnökséggel, megnéztük a mintegy hetvenezer kötetet számláló könyvtárt, a szép zsidó muzeumot. Ezek az utjai voltak Kaszab Aladár közéleti munkásságának legeslegutolsó állomásai! Elővette a kisnotesztét, beszélgetés közben beirt egy-egy szót, egy-egy számot, a margóra egy felkiáltójelet, némelykor egy kérdőjelet. Azt mondták ezek a jelek, hogy ezt vagy azt sürgősen meg kell otthon csinálni. Sokat beszélgettünk ezekről a grunewaldi szanatóriumban. És mennyi-mennyi megkapóan eszményi terve, mennyi szép, nemes szándéka volt Kaszab Aladárnak...

rengeteg árnyalata és rengeteg változata van az úgynevezett újritusú templomoknak. Az Oranienburgerstrasse nagytemploma szinte konzervatívnak számít az újabb orgonás templomok között. A hitközség két évvel ezelőtt adta ki új Szidurját és új Machszorját, és teljesen külön szerkesztették meg az Oranienburgerstrasse és külön a Fasanenstrasse imakönyvét. Közös ezekben az imakönyvekben, ami Németországban régi szokás, hogy kima-
rad az imákból minden vonatkozás, amely Cionra, az áldozati kultuszra és bibliai kiválasztottságunkra utal. De külön liturgiái füzeteket adott ki a hitközség a Kaiserstrasse, a Rykestrasse és a Kotbuserufer templomai számára. Az orgonás templomok tarka változatai mellett a Friedentempel egyesít! a régi rítust az orgonás istentisztelettel.

Meghonosították az elmúlt télen azt az újítást, hogy Chanukától kezdve Pészachig téli időben, a Fasanenstrasseban *félhét órai kezdettel volt péntek-esti istentisztelet*, ezenkívül pedig felváltva egy-egy orgonás templomban második istentisztelet, amely *péntek este hét órakor* kezdődött. A Westenben levő liberális templomegyesületek három helyen is tartottak téli péntekestéken *félnyolcórai kezdettel* istentiszteletet.

A téli szombatköszöntésnek e reformját szennvedelmes viták és összecsapások előzték meg. A berlini hitközség képviselőtestületének gyűlésén a liberálisok indítványával szemben a Volkspartei, valamint a Gemeindeorthodoxiát képviselő konzervatívok nem az ellen tiltakoztak, hogy egy-egy orgo-

nás templomban péntek este második istentiszteletet *is* tartsanak, de hatalmas liturgiái vita keretében megálljt kiáltottak azzal a kísérlettel szemben, hogy a Fasanenstrasse templomában olyan reformot honosítsanak meg, hogy ott a szombat négy óra és félöt óra helyett télidőben félhét órakor kezdődjék. Végül a képviselőtestület megadta a beleegyezését, hogy a fasanenstrassei templomban – kísérletképpen – a téli időszakban félhét órakor kezdődjék a péntekesti istentisztelet, kikötve azonban, hogy a Mincha-ima rendes időben mondassék el. A vitában és döntésben nem kérdezték meg még a liberális zsinagógák rabbijait sem, – attól tartottak ugyanis, hogy ezzel a szombatköszöntés Westenbergi reformjának harca méginkább elmérgesednék...

És végezetül még egy rendkívül érdekes és fölötte jellemző reform. A berlini hitközség eljárósága 1928-ban tárgyalás alá vette azt az indítványt, hogy az Oranienburgerstrassei nagytemplom Almémorját a *középre* helyezik át. Az Almémort, a Tóraolvasás emelvényét, a Bimát, amely körül izzó és ádáz csaták folytak orthodoxia és neologia között!

És vajjon miért teszik át a *legnagyobb orgonás templomban* az Almémort a középre?

Megokolás: hogy a *Tóraolvasást jobban hallhassa* a közönség!

Nemde korszakos újítási és nemde korszakos megokolás! Az már aztán más sorra tartozik, hogy a Tóraolvasás alatt itt nem a teljes hetiszidra felolvasást értik, de azét az egy-két versét, amely egy-egy szombatra esedékes. A hitközség nemrég adta

ki újból a Prófétai Szakaszok külön könyvét, ebben a Haftórák kezdő és befejezőmondata héber, a többi német fordítás, illetve németnyelvű átdolgozás. A Maftir tisztét az orgonás templomokban a rabbi tölti be és ő recitálja el a szokásos bevezető áldásmondások elhagyásával német nyelven a prófétai szakaszt. A rabbi olvasta föl régidőtőlfogva német nyelven a hetiszidrát is, ezt a szokást a háborúban, amikor a templomok fűtése megszűnt, beszüntették. Az előjárásághoz azonban most indítvány érkezett, hogy minthogy a templomokat már újból fűtik, a rabbik intézményesítsék újból a hetiszakasz németnyelvű fölolvását.

Nem új ez a reform. A Meturgeman a gólusz zsidóinak ugyancsak a nép nyelvén olvasta a Tórárt.

Az orthodoxiának és neológjának más ma az elhelyezkedése, más ma a szembenállása, mint volt régen. Ki tiltakozik ma már teljes erővel akár az orthodoxia táborában is a világi kultúra olyan hatásai ellen, amelyek vallási törvényeket nem érintenek? Ámbár ha a gettó falai valóságban le is omlottak, sokszor és sokhelyütt beszélhetünk még gettóról és nem mindig merőben képletes a gettóbeli elzárkózottság megjelölése.

De mégis milyen tüneményes messziségben vagyunk Mendelssohn tizennyolcadik századától, ennek szinte szimbolikus példája a *Szombattartók Világszövetségének* legutóbbi berlini nagygyűlése. A legnagyobb németországi profán napilapok egyikében, a *Vossische Zeitung* 1929 január 3-iki számának hirdetési rovatában olvasom ezt a hirdetést:

WELTVERBAND DES SCHOMRO-SCHABBOS

Kundbegung am Sonntag. 6. Januar,
nachm. 17 Uhr, im Plenarsaale des
ehem. *Herrenhauses* Leipziger Strasse
3. Es werden sprechen führende Persön-
lichkeiten des geistigen und wirtschaft-
lichen Lebens. Alle Freunde des Sab-
bathgedankens sind willkommen.

A Szombattartók Világszövetsége a *németbirodalmi Urakházában* tartotta gyűlését! Sábbsosznak sok-sok bibliai csodája mellett ez is egyik csodája ebben a nagy városban. Ahova a tizennyolcadik század elején különös kegyképen engedték be Dessau-i Mózeszt. És most Sábbsosznak őrizői az Urakházában gyűlnek-gyűléseznek ...

Fiatalok és öregek a Reformgemeinében

Mendelssohn eszményeire hivatkozik immáron több mint egy évszázada a németországi reform és ennek a reformnak ma már olyan nagy a múltja, hogy nemcsak hagyományai, de szinte merevségei és dogmái vannak. Hol vagyunk már attól az időtől, hogy az istentiszteleti rend esztétikusabb kialakulását reform névvel nevezhetnők?! Aki e megjelöléssel nevében is él, a *Jüdische Reform Gemeinde zu Berlin*, annak is immár csaknem egy évszázados múlt áll mögötte. És száz esztendő alatt sokminden történik.

Többször jártam a Reformgemeinde Johannes-

strassei templomában. Három évvel ezelőtt, egy ragyogóan szép júliusi vasárnapon bizony alig húszan-huszonötön voltunk a díszes nagy templomban. Ott ültünk kalaplevéve és ahogy körülnéztem, úgy láttam, hogy tízen vagy tizenötön csupán érdeklődésből mentünk a vasárnapi istentiszteletre. És dermesztően hidegen hatott rám az előimádkozó német recitálása, de még dermesztőbben a rabbi hat héber szava: a Halljad Izrael..., amelyet födetlen fővel mondott el, amikor a Tórával állott a frigyszekrény előtt.

Eszembejutott, amit keserűédes filozófiájának könnyes humorával beszélt nekem valamikor dr. Kiss Arnold. A budaiak költőpapja (szónok, lírikus, imaszerző, elbeszélő, életnek, sorsnak és embernek frappáns figyelője) néhai dr. Singer Bernát szabadkai főrabbiával látogatott el a reformtemplomba. És amikor a vasárnapi muszafot celebráló rabbi födetlen fővel kiemelte a Tórát és födetlen fővel fölolvastott a szidrából egyetlenegy mondatot, szomszédjuk, egy villogótekintetű Ostjude, sírni kezdett. De Singer Bernát megvigasztalta a Tóra meggyalázásán lázadozó ismeretlen testvért.

– Sose sírjon! Nem történik itt semmi baj. Ez a Tóra, amelyet födetlen fővel emeltek ki a frigy szekrényből, ez a Tóra már régesrég nem szent Tóra...

Én azonban nem láttam feldúlt lelkű látogatót, síró vagy könnyező híveket a reformtemplomban. A nyári vasárnap délelőttjén inkább hideg közömbösség, a berlini üzemnek, a Betriebnek egyhangúsága és racionalizáltsága feküdt meg a levegőt.

Istentisztelet után beszélgettem dr. Jelski rabbi úrral és lapozgatva az imakönyvben – éppen a kilenc gyásznapi voltunk – megkérdeztem, hát Tisobeovkor, Jeruzsálem temploma elpusztulásának gyásznapiján mikor tartják istentiszteletüket!

– A jövő vasárnap délelőttjén, – mondta dr. Jelski rabbi – de nem böjtölünk.

– A jövő vasárnapon! A jövő vasárnapon nem Áv hónap 9-ike, de Áv hónap 6-ika van. Ez hát merőben új dolog, Önök – mondom a Rabbi urnák – így hát nem Tisobeovot, de Sisobeovot ülik meg az idén gyásznapiként...

Jelski rabbi megajándékozott a Reformgemeinde új imakönyvével. A Gebetbuchok természetesen csupa német imát tartalmaznak, – éppen csak a kórusnak van néhány héberszavas responzuma; a régi imakönyv 247 oldalas, ez 1895-ben jelent meg, a Reformhitközség félszázados fennállásának alkalmából. Néhány év előtt, 1921-ben azonban új imakönyv készült: Liturgie für die Hohen Feiertage, és ez már 124 oldalas. A múlt évben, 1928-ban pedig, ahogy Berlinben jártam, megkaptam a Reformgemeinde legújabb imakönyvét: ez viszont, hogy a rekordot tartsa, az egész évre szóló imarendet már 63 oldalon adja ...

Mi lesz, ha egy-két év múlva újra a Johannisstrassen járok ...

A Reformgemeinde templomát a berlini nagyhitközség az egyesületi zsinagógák között tartja fenn, a Reformgemeinde tagjai adófizető tagjai a nagyhitközségnek, amely az orgonastemplomok

mellett messzemenő készséggel gondozza szép, régi-rítusú zsinagógáit is. Hogy a konzervatív árnyalatok e figyelmes gondozása mellett miért tart a hitközség bensőséges összeköttetést a Reformgemeinével is, ennek a tolerancia és a haladás elvi álláspontján fölül – *gazdasági oka* van.

Legjobb és legtehetősebb adófizetőinket vesztetik el! – mondották a nagyhitközség vezetői – ha megengednők, hogy a Reformgemeinde külön hitközséggé alakuljon ...

A Reformgemeinde természetesen buzgón hivatkozik Mendelssohnra, Geigerre, a hamburgi és amerikai példákra, sőt Chorin Áronra is. Közben azonban fordult az idő kereke és háborún, üldöztetésen, Balfour-deklaráción, nacionalizmus és történelmi tudat újjáéledő gondolatán át egy új nemzedék nőtt fel.

– A Reformgemeinde *fiataljai* – beszéli a nagyhitközség egyik elöljárója – *ellenzékbe mennek* az öregekkel szemben. Mit akarnak, talán kevés nekik a reform! Nem. Éppen az *ellenkezője!* A fiatalok ma már azt mondják, hogy *nincs értelme a födetlen fővel való tüntetésnek*. És ami ennél még érdekesebb: *héber olvasókönyveket kérnek tőlünk* és azt követelik, hogy őket, de gyermekeiket is *tanítsák meg héberül olvasni*.

A Reformgemeinderől és a reformokról általában fölötte jellemző észleletei vannak Ernst Marcus urnák, aki tisztsége szerint Helfer des Jugend und Wohlf artsamt der Jüdischen Gemeinde zu Berlin. A lakásán beszélgetek vele: Charlottenburgban, a Bismarckstrassen. A közelségében a

Pestalozzistrassen a nagyhitközség régirítusú zsinagógája és ugyancsak a közelségében a Fasanenstrassei orgonás templom. Marcus úr és a családja azonban a nagy ünnepeken az Oranienburgerstrassei templomba jár. Az Oranienburgerstrasse a messzeségben van; a Nordban, ünnepeken ide jó másfél órát kellene gyalogolni.

– Ünnepe előtt egy nappal az Oranienburgerstrassei templom közelében egy szállodában veszünk lakást és ott maradunk az ünnepeken.

Vagyis átköltöznek a négymilliós város nagy, távol messzeségébe, mert nekik az Oranienburgerstrasse orgonástemploma már konzervatív – a Fasanenstrassei új templom rítusával és liturgiájával szemben. Érdekes: hogyan fordul az időnek kereke. Negyven-ötven évvel ezelőtt így költöztek be apáink és nagyapáink a faluról a városba, hogy megünnepelhessék az ünnepeket...

A Reformgemeinde egyébként Berlin régi negyedében, a Nordban elveszti közönségét. A gazdag emberek a Westenben, Grunewaldban és a villanegyedekben laknak. Innét van, hogy a Reform«gemeinde most azt kéri a nagyhitközségtől, hogy vegye át tőle a Johannesstrassei templomot és ennek ellenében építsen számára új templomot a Westenben: az arisztokratikus és gazdag negyedben. A gondolatlalt foglalkozik a berlini nagyhitközség.

De foglalkozik a dologgal a mindent kikezdő humor is. A Westenben áll a legnagyobb áruházak egyike, a Kaufhaus des Westens, amelyet röviden *Kádévé*-nek neveznek. És a *Kádévé* szomszédságában van a Gedechnis-Kirche, amelyet ugyané

kezdőbetűs rövidítéssel a zsidók, a Kaufhaus des Westens mintájára, *Tádévé-nek* neveztek el.

– Miért Tádévá? – kérdezem.

– Mert az a Gedechnis-Kirche a Taufhaus des Westens ...

A tréfa szomorúan találó.

Valóban: a nagyhitközség előljárósági ülése a vegyesházasságok és a kikeresztelkedések szörnyű vérvesztését tárgyalja ...

Haskómó-csata

a Tek. Vármegye előtt

Csodálatosak és ki nem számíthatók gondolatnak és betűnek az útjai. Hinné-e és hihetné valaki, hogy a Magyar Koronázóváros, vagy a Tekintetes Vármegye porlepte irattárának régi aktáiban Mendelssohn Mózes szavaira bukkanunk! Pedig könnyen lehetséges, hogy valaki valamikor kiássa Fehérvár szabad kir. város levéltárának valamely rejtett zugából a terjedelmes nagy aktát, amelynek befejezőrésze a nagy arkuspapír két teljes oldalán át Mendelssohn Mózes 1782-ben kelt álláspontját idézi bizonyosságául annak, hogy a zsidók az európai kultúrához csatlakoztak és hogy elítélik a vallásbeli és szertartási ügyeikben jelentkező külső kényszert.

Hogy kerül a dessauai bölcs szava és igéje *Székesfehérvár szabad kir. város* levéltárába? Még hozzá idestova hetven esztendővel ezelőtt, 1860

június 13-ikának keltezésével. Nagy sora van ennek.

A fehérvári Kileben hetven évvel ezelőtt súlyos bonyodalom támadt a nagy kérdés körül: hogy mikor kezdődjék a szombat reggeli istentisztelet, *hét órakor-e, avagy hat órakor?* Régi szokás szerint a köznapi robotban elfáradt balbőzok szombatnak reggelén egy kicsit tovább szunyókáltak és hét órára gyűltek egybe a Haskómora. Hogy-miként történt, mi volt az előzménye, az akták erről nem beszélnek, de egyszerre Guggenheimer József rabbi úr kihirdette, hogy ezentúl pedig hat órakor kezdődik a szombat reggeli istentisztelet. Több se kellett a hetven esztendő előtti moderneknek, köztük az első Gabenak. Ellenállást szerveztek és ki-mondották, hogy ők bizony szerzett jogaikból nem engednek és reggel hét órakor kezdik ezentúl is az imádságot. A harc és háborúság hullámai mind tovább gyűrűdztek, a rabbi nem akart engedni a hatórás kezdetből, Herzog Jakab kultusz-eljáró úr pedig fennen lobogtatta a hétórás imakezdesnek zászlaját.

Hetven esztendővel ezelőtt hitközségi harcoknak nincsen felekezeti fóruma és íme – szomorú kortörténeti jelenség – Guggenheimer rabbi be-panaszolja a hitközséget, az előjárókat, a hétórás Haskómó pártját *Székesfehérvár szabad kir. város polgármesterének*, akit is felkér arra, hogy dönt-sön a nagy, súlyos vitakérdésben. A polgármester pedig, nemes-nemzetes Drucker uram, fején találja a szöveget és 1860 május 21-ikén hivatalos átiratot inéz Löw Lipóthoz, a szegedi hitközség főrabbi-

jához. Hivatalos átiratban a polgármester tárgyilagosan ismerteti a tényállást, elmondva, hogy Guggenheimer József rabbi úr bepanaszolja az első előljárót kiadott rendelkezése dolgában való ellenkezése miatt és a tekintetes Vármegye segítségét kéri rendelkezésének végrehajtása ügyében.

A Bach-korszakban vagyunk, a régi közigazgatás idején: a panasz a polgármester úrhoz címezett, de az elintéztést a tek. Vármegyétől várja a panaszos. A polgármesteri leirat közli egyben Herzog Jakab kultuszelőljáró jegyzőkönyvezett álláspontját, amely szerint a rabbinak nem volt joga ilyen rendelkezést kiadnia anélkül, hogy ebben előzetesen az előjáróságot megkérdezte volna. Másrészről a reggeli istentiszteletnek korábbi időre való tétele nem vallásparancson nyugszik, de a panaszos „capricea”.

A derék, érdekes polgármester átiratán szinte verejtékezik a tépelődés. Jó Drucker uram elolvasta kétszer is, háromszor is a panaszos beadványt, ki hallgatta a Gabekat, – mindhiába, ezzel semmire se ment. És hiába ütötte föl Werbőczy Tripartitumát, hiába lapozott a Bach-korszak Verordnungjaiban és hiába vette le a pipatórium polcáról Justinianust, Papinianust, vagy az Aranybullát: mindhiába, nem talált kádenciát a ritka nagy esetre, hogy hát szabad-e, lehetséges-e hat óra helyett hét órakor, vagy hét óra helyett hat órakor kezdeni a szombat reggeli Haskómott! Be is vallja Szegedre adresszált átiratában, hogy a Mózes-vallás parancsain alapuló rituális kérdésben képtelen végzést hozni anélkül, hogy előbb meg ne hallgatná

az illetékesek szakvéleményét. Arra kéri hát Löw Lipót főrabbit, hogy a mózesi vallástan hitelvei alapján vizsgálja meg behatóan mind a két fél részéről jegyzőkönyvezett tényálladékokat és szíveskedjék pártatlan szakvéleményét alulírottal közölni.

Nincsen olyan jelentéktelennek látszó részletkérdés, amelyet Löw Lipót a tudományos készség teljes fegyverzetével meg ne világítana. Olvassuk a Ben-Chananja két számának folytatásos közleményében*) Fehérvár szabad kir. város polgármesterének nevezetes leiratát és Löw Lipót hatalmas és ragyogó tanulmányát a reggeli Sömá idejéről.**) Hét fejezetre oszlik a fehérvári Haskómócsatára adott szakvélemény, amely a bibliaforrásokra való utalással kezdődik, aztán megmagyarázza a Sömá jelentőségét, a Sömá olvasása körül való vitákat, az időbeosztás talmudi rendjét, a kis Sömá otthoni recitálását, valamint a tizenötödik század óta Meinzenben jelentkező és a Magyarországon általánossá vált szokást, hogy a szombat reggeli istentisztelet később kezdődött, mint a köznap.

A hetedik fejezet legvégén megszólaltatja aztán Löw Lipót Mendelssohnt és megmagyarázza a koronázóvárosnak és a tek. Vármegyének, hogy mit irt „a zsidó világbölcs” (der jüdische Weltweise) Mendelssohn Mózes 1782-ben. És most következik hűségese idézetben Mendelssohn toleranciától és békességtől áthatott meleg szövege testvéreihez, akik

*) Ben-Chananja. 1860. III. 405-406., 433-435.

***) A Löw Lipót Gesammelte Schriften IV. kötetében Die Zeit des Sabbathlichen Morgen-Gottesdienstes címen 133-145. oldalakon közli dr. Low Immanuel a ritka értékes kortörténelmi aktákat.

a türelmetlenség jármát oly soká hordozták.

„– Testvéreim csak nem akartok elégtételt szerezni magatoknak olymódon, hogy most ti helyezitek a jármót azokra, akik hatalmatoknak jogkörébe esnek ... Köszönjétek meg őseitek Istenének, köszönjétek meg az örökkévalónak, aki a szeretet és könyörületesség, hogy oszladozóban van az önkénynek ez az örülete... Járjatok, testvéreim, a szeretetnek útján, amiként eddig a gyűlöletnek útján üldöztek benneteket... Ha azt akarjátok, hogy benneteket tűrjenek és hogy benneteket oltalmazzanak, akkor legyetek türelmesek egymás iránt és oltalmazzatok egymást! (Wollet Ihr gehegt, geduldet und von Anderen verschont sein, so heget und duldet und verschonet Euch unter einander!) Szeressétek egymást, akkor majd benneteket is szeretnek...”

A Rabbi Manasseh ben Izrael munkájához írott előszavában intézi Mendelsohn a békének és szeretetnek e fenkölt szavait testvéreihez. Ennek a szózatnak vagy hatvan sorát idézi Löw Lipót és csak amikor már a békének és szeretetnek tónusára hangolta a fehérvári csatazajt, akkor mondja meg, hogy bizony a főtisztelendő fehérvári rabbi úr csak tanítson és tanítson, de ne döntessen valláskérdésekben a világi hatóságokkal. És külön hangsúlyozza, hogy ha pedig a rabbi úr istentiszteleti kérdésekben mégis a politikai hatóságokhoz fordul, a politikai hatóságok ezzel még mindig nem kapnak jogot arra, hogy az efajta kérdésekben döntsenek is. A tekintetes polgármesteri hivatal tehát a fennálló törvények és az idő szellemében cselekszik, ha

Guggenheimer rabbi úr 1860 május 8-ikáról keltezett panaszát visszautasítja, közölvén vele, hogy a következőkben hasonló esetek kapcsán a hatósági beavatkozás szorgalmazásától tartózkodjék.

A tek. Vármegye most már dönthetett a szombati Haskómó nagy kérdésében és a fehérvári balbózkodók tovább szunyókálhattak szombatnak reggelén ... (Guggenheimer rabbi – olvasom a *Gesammelte Schriften* függelékében – 1896 február 9-ikén Kalinban halt meg.)

A híres-nevezetes fehérvári Haskómó-vita aktái vajjon ott vannak-e még Fehérvár szabad kir. város vagy Fejérvármegye levéltárában? vagy ki tudja, nem estek-e áldozatául a Bach-korszak utáni selejtezéseknek! Egy bizonyos, hogy a tek. Vármegye Mendelssohn szózatának és Mendelssohn gondolatainak világánál döntött az eléje került ugyancsak fogas liturgiái kérdésben.

Tegnap és ma

A Mendelssohn-gondolatok világútján élénk tornyosuló vitakérdéseknek még soká-soká kell forrniok és érlelődniök, amíg a vélemények ütközésének és egyeztetésének kohóján kiforrhat valamely megállapodottság: a prónak és kontrának közép-arányosa, valamilyen egysége.

Történelmi folyamattal állunk szemben. *Zsidóság és kultúra, vallás és művelődés*: a tétel, ám e kérdések időszerűsége nem Mendelssohnnál kezdő-

dik. A zsidó vallás tudománya minden időktől fogva nyitott szemmel nézett és nyitott szemmel néz a kultúra világosságába. A kétszáz évvel ezelőtt született Mendelssohn Mózes német bibliafordításával, bölcselmi, hitvédelmi, kritikai, esztétikai és egyetemes irodalmi munkásságával, tanításaival és vitairataival: a megújhódás új útjainak jószándékú egyengetésével a tizenennyolcadik század német kultúráját tárta a gettó elé.

Csodával határosak a sikerek és eredmények, amelyeket ez útmutatás nyomán másfél évszázad kitermelt.

Mi ez? Új lélek? Új tűz? új levegő?

Megújulás? Reneszánsz?

Csínján a szépenhangzó, nagyotmondó szóval.

Nordau írja idestova húsz esztendővel ezelőtt Parisból,*) hogy: mi a véleménye a sokat hangoztatott zsidó reneszánszról?

„– Zsidó reneszánsz! – én ezt a szót szívből gyűlölöm. Mihaszna, hogy Baruch Ludwig Boerne, hogy Heine – keresztény lett, hogy Auerbach a sváb parasztot ideális költői alakká magasztosította, hogy a kikeresztelkedett Mendelssohn-Bartholdy a Reformáció Szimfóniáját komponálta, hogy Meyerbeer a Hugennottákat a Luther-chorálé köré költötte, hogy Weith feltalálta a festészetben a nazarétaságot, hogy Liebermann a Jézus a templomban című képpel debütált, hogy Antokolszky-nak mesterműve: a Krisztusi! Vagy mit használt

*) Nordau Miksa (Paris): Zsidó reneszánsz; dr. Patai József: Magyar Zsidó Almanach 1911, Budapest. 90. p.

a professzoroknak, hogy antisemiták lettek? Mit használt a zszurnalisztáknak, hogy minden zsidó vonatkozást rendszeresen bojkottáltak lapjukból? Mégis fájdalmasan kellett látniok, hogy Menzel-től – Bartelsig a „Zsidóság az irodalomban” a gúny és szitok kedvenc témája volt, hogy Wagner Richard Zsidóság a zenében című munkájában Mendelssohnnal és Meyerbeerrel példálódzik, hogy az antisemiták eredményes keresztes háborút viselnek „az egyetemek és a sajtó elzsidósodása” ellen. A talantumos zsidók eltagadtak mindent, ami bennük zsidó volt; a zsidóság ellenségei pedig buzgón kiszimatolták, hogy aztán mint szégyenletes titkos-betegséget denúnciálják.”

Amióta Mendelssohn eszméi végigszántottak a zsidóság televényén, nemzedékről-nemzedékre hallunk – zsidó reneszánszról. Mintha azonban a reneszánsz szóval fölötte tékozlóan játszanának a történetírás és a vezércikkgyártás berkeiben! Mert hát ez a sokszor idézett reneszánsz nem jelenti bizony mindig zsidó erőnek és zsidó erényeknek új-jáeledését ...

Ádáz és izzó testvérharcok sortüzében láttuk és látjuk, hogy kemény sziklafalak, nagy-nagy akadályok állják az útját megújulásnak. És észre kellett vennünk, hogy Mendelssohnnal és iskolájával szemközt ugyancsak tekintélyes és ami fő: *zsidóságukban vértezett, zsidó hadállások* sorakoznak.

Melyik oldalon az igazság?

Érdemes volt-e az úgynevezett világi kultúra értékeiért, némelykor merőben csak ékességeiért és

külsőségeiért a békét és az egységet feláldoznia És nem volt-e vajjon hibás a célkitűzési Nem tévedünk-e vajjon a módokban és eszközökben? És helyénvaló volt-e a tolerancia, a gondolatszabadság és a lelkiélet szárnyalásának jegyében később államhatalmi segítségnek és közigazgatási beavatkozásnak rendszerére apellálni?

Melyik oldalon az igazság?

Történelmi vitakérdés ez. Azon az oldalon-e az igazság, amely előítéletes általánosítással Berliner Religiónnak bélyegez mindent, amit a zsidósághitéletében, istentiszteleti rendjében, vallásbölcselemének tudományában, bibliakritikájában, tanulásában és tanításában Dessau Mózés és követőinek szellemében cselekszik? Avagy azon az oldalon-e az igazság, amely a Ceremonialgesetz, a Ceremonialdienst és dogmátlanság elméletére akarta a haladás útját cölöpözni?

És vajjon helyes volt-e, hogy tanítványok, később epigonok, építésnek jelszaván és ürügyén rombolásba is kezdtek! és akadt köztük olyan is, aki ezt Tart pour Tart cselekedte és azt hitte, hogy csákánnyal lehet építeni?! Nem hoztunk-e túlon túl drága áldozatot a Verschmelzungsprozess, az esztétika, az érvényesülés és az egyenjogúsítás kedvéérti És szabad volt-e feledkeznünk közben multunkról, szabad volt-e megfeledkezni az Alefbészről, az apáink ajkán elhaló Somáról: a zsidóságról?

Melyik oldalon az igazság? Ki döntheti ma el ezt a vitát? ki mondhat bátor, tiszta lélekkel verdiktet mai Ma, amikor még hamu alatt parázlik a tegnap és tegnapelőtt szenvedelmes indulata.

Ma, amikor jogfosztás, kenyérgond, földönfutóknak jajkiáltása, renegátságnak és elpártolásnak cinizmusa gázol eszményekbe: hitbe, vallásba és zsidóságba.

Történelmi folyamatnak nem mindig tiszta hullámai csapdossák mi fehér vitorláinkat. Megtanultuk Lessing szavainak igazát: ha választanunk kell az igazság és az igazságra való törekvés között, úgy az igazságra való törekvést választjuk. „És megtanultuk, hogy aki előítéleteknek tengerével áll szemközt, mint a zsidóság, nem sürgethet gyorsított eljárást és statáriális ítéletet életkérdéseiben.

És mégis fogózkodjunk egyetlenegy szikla-szilárd tanulságba.

Mendelssohn gondolatainak világútján évszázadok vetületében sugárzik felénk a világosságra való törekvésnek fénye és melege. Honnét árad a világosságnak ez az emanációja? A Tórából. És hová, merre visz bennünket¹! Intellektuson, művelődésen, kriticismuson, valóságon, álmodozáson, romantikán és realitáson, jelszavakon és lényegen át viszi ez a világosság – akár tudatosan eszmélünk erre, akár tudattalan ihletettségben, az álmjáró révetegségével botorkálunk – viszi ez a világosság szívünknek dobbanatát, viszi, röpíti gondolatainkat és reménységeinket bibliai Istenhitünk élővizének forrásához: a Tórához!